

УС(КАР)

Б18

кар. 978

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ А. М.

1-чи—4-чю КЛАССЛАГЪА
ДИКТАНТЛА
БЛА
ИЗЛОЖЕНИЕЛЕ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЪЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1969

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ А. М.

1-чи—4-чю КЛАССЛАГЪА

ДИКТАНТЛА
БЛА
ИЗЛОЖЕНИЕЛЕ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1968

ДИКТАНТЛА

МЕТОДИКАДАН ӘСКЕРТИУЛЕ

Бу сборник башланган школда хайырландырырга деб жарашдырылганды. Муну баш мураты: мында берилген материалны устаз тюрлю-тюрлю диктантланы бардыргъан заманда хайырландырырга дебди.

Хар классда сынау диктантланы текстлери айырылыб башха бериледи.

Берилген текстле тюрлю-тюрлюдөле: а) магъана джаны бла байламлы (связные) текстле, андан мурат: хапарчыкъла; б) магъана джаны бла бир-бирлери бла байламлы болмагъан айтымла.

Сборникде диктантланы быллай тюрлюлери бериледи:

1. Юретиу диктантла (предупр. диктант)
2. Айырыу диктантла (выбор. диктант.)
3. Къурашдырыу диктантла (твор. диктант.)
4. Эркин диктантла (своб. диктант.)
5. Эс диктантла (диктанты по памяти.)
6. Сынау диктантла (контр. диктант.)

Юретиу диктант

Юретиу диктантны быллай тюрлюлери барды: а) кёрюу диктантла (зрительные дикт.); б) эшитиу диктантла (слуховые диктанты).

Юретиу диктант башланган школда эм кёб джю-рютюлген диктантды. Бу диктантны баш магъанасы, баш мураты халатсыз джаздырыргъады, джазгъан заманда халат этдирмезгеди. Ол себебден сохта халат этерге боллукъ сёзню джазарны аллы бла айыргъан этедиле.

Бу тукъум айыруу кичи класслада бла тамада класслада бирча болмайды.

Кичи класслада грамматикадан билимлери аз болгъан себебден юретиу кёргюзюу бла бериледи; керек болса, бу кёзюуледе устаз керекли сёзню бёлюмле эм да тауушла джаны бла айырады, сабийлеге халат этмезге болушады.

Тамада класслада уа юретиу асламысына сохталаны грамматикадан билимлерине таянады, орфограммаланы (сёзню тамырын, аффикслерин) айыргъан бла ангылашынады.

Кёрюу диктант. Бу диктантны текстин устаз доскагъа джазады. Анда айырыллыкъ сёзлени не да харифлени кёзге тюртюлюрча этерге керекди (тюблерин тартаргъа, башха бетли мел бла джазаргъа, не да уллу шрифт бла джазаргъа боллукъду).

Доскада берилген текстни кереклисича айырадыла. (Магъана эм да тюз джазылыу джаны бла). Джазыллыкъ сёзге устаз сабийлени эслерин бёледди, сора джаздырырны аллы бла ол сёзню сюртеди, сабийле сёзню азбарлай кеслери джазадыла. Аны ызындан сёзню терс, тюз джазылгъанын айырадыла.

Быллай ишни айтым бла этерге да боллукъду. Джазыллыкъ айтымны айырыб бошагъандан сора, устаз аны сюртеди, сабийле азбарлай джазадыла. Андан сора къалай джазылгъанын айырадыла.

Башында эскерилген ишлени этдирген заманда доскагъа джазылгъанны сюртмей, юсюн джабыб къояргъа да боллукъду. Муну табылгъы: сохтала джазарыкъларын джазыб бошагъандан сора, джабылгъаны ачыб, этилген ишни сюзерге таб болады.

Эшитиу диктант. Бу тукъум диктантны бардыргъан заманда устаз текстни саулай окъуйду, ангылашынмагъан затны ангылатады. Андан сора керекли сёзлени орфография джаны бла айырадыла.

Текстни айырыб бошагъандан сора, устаз текстни кесеклеге бѣлюб айтырын, сохтала да эслеринде къалгъан затны джазарыкъларын ангылатады. Джазыб бошагъандан сора, джазылгъанны айырадыла.

Айырыу диктант

Айырыу диктантны этген заманда сѣзлени барысында джазаргъа керек болмайды. Ол себебден къараллыкъ орфограммалагъа берилген сѣзлени кѣб джазаргъа боллукъду. Алай сѣзле не къадар кѣб джазылсала, ол къадар сохтала да берилген джорукъну терен ангыларыкъдыла.

Айырыу диктантны кючю бла сѣзле бир-бирлери бла къалай байланганлары да сохталагъа ачыкъ кѣрүнеди; орфографиядан тышында да бу затны магъанасы уллуду.

Сохтала айырыб джазгъан пара сѣзлени сохталаны бири доскада джазаргъа да боллукъду.

Къурашдырыу диктант

Къаллай болса да бир орфография джорукъну ангылатыр эм да бегитир ючюн, белгили сѣзле бериледиле. Сохтала ол сѣзлени да къоша, айтымла къурайдыла. Алай къуралгъан айтымланы арада сюзедиле, доскагъа эм да тетрадларына джазадыла. Къурашдырыу диктантны джазаргъа сѣзле белгили темагъа бериледиле, сѣз ючюн: *къыш, джол, боран. Къыш, чегет, бѣрюле. Бѣрю сюрюу, сюрюучю. Сабийле, наныкъ, джай. Джашчыкъ, къармакъ, чабакъ, д. а. к.*

Юлгюге: сѣз ючюн, быллай сѣзлени алайыкъ: *къыш, джол, боран.* Бу сѣзлени устаз доскагъа джазады. Бу сѣзле кирген бир не да андан артыкъ айтым къурааргъа керек болгъанын ангылатады. Айтымда бу сѣзлени орунларын ары-бери ауушдурургъа боллугъун да айтады.

Башында берилген юч сѣзден быллай айтымла къурааргъа боллукъду:

Къыш джолда бизни боран джетди. Не да: къыш эди. Джолда мени боран джетди. Не да; къыш эди. Боран келди. Биз джолгъа чыкъмадыкъ д. а. к.

Былай кѳуралгъан айтымладан класс джаратханын алады. Аны бла бирге класс айтымны тюзетирге, кысхартыргъа, тюрлендирге, кѳошакъ этерге боллукъду.

Кѳурашдырыу диктантны бардырыу ишге устаз сау классны тартаргъа, тартынчакълагъа кѳл табдырыгъа, тынгылауукъланы тиллерин ачаргъа керекди.

3-чю эм да 4-чю класслада берилген сѳзлени кѳошуб, айтымла кѳурагъа эм да аланы джазаргъа сохтала кеслери да боллукъдула. Алай а ол кѳзюуледе устаз кѳз кѳулакъ бола турургъа керекди.

Кѳурашдырыу диктантны бардырыу, тюз джазыугъа юретиу бла сабийлени тиллерин ѳсдюрюу ишни бир-бирлерине байлайды, аланы тиллерин бай этеди, тюз джазаргъа юретеди.

Кѳурашдырыу диктантны этген заманда сабийле кеслери кѳошхан сѳзледе кыйын джазыллыкъ сѳзле тюрберге боллукъдула. Устаз бу кѳзюуледе халат этдирмезге сакъ болургъа керекди.

Эркин диктант

Бу тукъум диктантны бардырыу джорукълары быллай затладан кѳуралады:

1. Сохтала бютеу магъанасын ангылар ючюн, устаз статьяны алгъы бурун саулай окъуйду. Магъанасын къалай ангылагъанларын билир ючюн, бир талай соруу салыргъа боллукъду.

2. Статьяны айтымла бла окъуйла, кесеклеге бѳлюб окъурун айтады. Сохтала окъулгъан кесекни магъанасын тутаргъа керекдиле, сѳзлени барысында эсде тутаргъа кереклиси джокъду. Ол кесекни магъанасын бир-эки не да андан артыкъ айтым бла берирге боллукъду: ким да кѳолундан келгенча этерикди.

Сабийле текстни окъулгъаныча джазаргъа кюрешмез ючюн, устаз хар кесекни бирер кере окъуб кѳояды; алай этеригин аллындан алагъа билдиреди.

3. Иш бошалгъандан сора устаз тетрадланы джыйыб юйде кѳарайды.

4. Ишлени тинтгенден сора устаз аланы бир кѳау-умун классда айырады, сюзеди. Сюзген заманда аланы магъаналарына, орфографияларына, пунктуацияларына эм да стиллерине кѳаралады.

Эркин диктантха алынган текстде сабийле алкъын окъумагъан джорукълагъа сёзле туберге боллукъдула. Устаз бу затны эсге алыргъа керекди. Тыйыншлы кёрсе, ол сёзлени доскагъа джазаргъа да боллукъду.

Сынау диктант

Белгили бир орфография джорукъну не да джорукъланы окъуб бошагъандан сора, сохталагъа сынау диктант бериледи. Сынау диктантны бардыргъан заманда не таблица бла, не сёзлюк бла, не учебник бла не да аны кибик башха материал бла хайырланыргъа сохтагъа эркинлик берилмейди. Ол себебден, сохтаны ишекли болгъан заты болса да, билими джетишмегенлик этсе да, таукел болуб джазаргъа керекди.

Класслагъа кёре джазыллыкъ диктантны уллулугъу юлгю хыйсабда былайыракъ боллукъду:

1-чи классда: 20—30 сёз;

2-чи классда: 30—45 сёз;

3-чю классда: 50—70 сёз;

4-чю классда: 70—90 сёз.

Диктантны тексти бир хапарны юсюнден байламлы текст эсе, устаз джазарны аллы бла аны бютеуден окъуб чыгъады. Сохтала окъулгъанны магъанасын ачыкъ ангылар ючюн, бир талай соруу бериб, магъанасын ачыкъ этеди. Андан сора устаз биринчи айтымны окъуйду: айтым узун болса, аны кесеклеге бёлюб айтыргъа боллукъду. Айтымны бир-эки окъулгъаны бла сабийле эслеринде тутуб джазарча юрете турургъа керекди.

Джазыб бошагъандан сора устаз текстни жангыдан окъуйду, сохтала да джазгъанларына къараб, эслеген халатларын тюзетедиле.

Сынау диктантда окъулмагъан джорукълагъа къыйын сёзле тубеселе, устаз аллай сёзлени доскада джазыб, халат джазмазча этерге керекди.

Классны билимине, болумуна кёре, текстни къыйынлыгына эм да заманнга кёре, устаз диктантны уллулугъун къысхартыргъа не да къошакъ этерге боллукъду.

Диктантланы тюрлюлерине былайда материал юлгю хыйсабда берилгенди. Ол себеден мында бир тюрлюсюне берилген материалны башха тюрлюсю бла хайырландырыгъа боллукъду. Сёз ючюн, юретиу диктантха берилген бир къауум статьяланы сынау диктантча хайырландырыгъа боллукъду д. а. к.

Халат этдирмез ючюн, харифлени танытхан кёзюуде сёзлени бёлюмлерин эм да тауушларын айыра, ишни алай бардырыргъа керекди.

Букварны кёзююнде

Анам, алма ал. Алма алама. Налла ал. Ма алма. Шаша, аш аша. Мал аш ал. Нанаш, алма аша. Ма, алма ал. Ма рама. Ма марал. Шаша алма ашар. Ма Маша. Ма алмала. Тана ал. Шама тана ала. Атам атла ала. Мата мал ала. Ышымла ал. Татлы алма. Ма тана-нала. Ма ташла. Шама малла ала. Умар турма ашар. Тамаш малла алыр. Мурат атла, танала алыр. Маша алма ашар.

Дадаш алма алды. Мён мындама. Умар андады. Ала дарманла аладыла.

Сары сурат салады. Аслан салам салады. Ма сары салам.

Осман отун алыр. Аслан солур. Солман тон алады. Ол солусун.

Боран болду. Бабуш бал сатады. Тубан болду. Батал барады. Исламны ити барды. Идрисни билими барды. Ол итни асырады.

Зурум таз алды. Тюзле бузладыла. Бизде нызы, наз барды.

Хасан харбыз ашады. Халимат халы бурады. Стол-

да быхы барды. Китабны кирсиз тут. Класда карта барды. Кирли болма. Бу терекди. Ол терезеди. Сенекни бер. Сен челек ал. Партаны кирсиз тут. Кирпини урма. Перону пеналда тут. Чомур чана бла учады. Чорна чемер ишчиди. Мен бичен чалама. Гардош бизде иги битеди. Бегене иги ашды. Гургум сал. Тау хауа ариуду. Буу баудады. Тауладан суула келедиле. Май байрам сыйлыды. Тайла ойнайдыла. Бизни колхоз байды. Элек бла ун элейдиле. Элдарда эки эчки барды. Эгиз эгеу бла чаганы эгеди.

Ючюнчю класс юлгюлюдю. Юнюз атдан тюшдю. Гюрбе юйдеди. Къошда къой къыркъадыла. Токъмакъ чалкъы чалады. Къол сал. Ёгюзле ёзенде кёрюнедиле. Кёмюр кёбдю. Кёккёз кёзлюкле алды. Ёзен кёгерди. Гъыр-мыр болмасын. Шогъай бугъагъа къарайды. Къагъыт джаз.

Нг. Танг кенг болгъанды. Тенгиз теренди. Къонгурауну къакъ. Журнал столдады. Къамжакъ заран береди. Сабий къымыжа эди. Джюнден джамчы этедиле. Хаджар джюджекlege къарайды. Фермагъа телефон салгъандыла. Файруз фабрикада ишлейди. Центнерде джюз кило барды. Арифметикадан беш алдым. Вагонланы заводда ишлейдиле. Совет властыбыз джашасын. Якъуб январда бир къоян ёлтюрген эди. Бышлакъ этерге мая керекди.

Щ. Щетка бла Сапият тишлерин джууады. Ящиклеге кёгетле джыйдыла.

Ъ. Съездде школну директору сёлешди.

Ь. Джигитлик этгени ючюн Иссагъа медаль бергендиле. Пионер лагерь суу бойнундады.

Мурат. Мурат школга барады. Муратны буквары барды. Мурат дерслерин этеди. Ол окъургъа, джазаргъа сюеди.

Анам. Анамы джумушу кёбдю. Ол арыгъанды, къалкъыйды. Мен полланы джууама. Къарнашчыгъым Харун суу келтирди.

Къоянчыкъ. Къыш къоянчыкъны тюгю акъды. Къоянчыкъны табаргъа тюлкюге къыйынды. Кёкенле-ни тубюнде къоянчыкъ джукълайды.

Къыш. Ма къыш келди. Сабийле къууанадыла. Умар бла Шамил каналарын алдыла. Ала дуппургъа чыкъдыла. Ала алайда учарыкъдыла.

Акка. Добай окъуй биледи. Акка анга китабчыкъ алды. Добай аны окъуйду. Ол назмуланы азбар этеди.

Суратла. Сабийле сурат саладыла. Бу атды. Бу ийнекди. Бу тюлкюдю. Бу да бёрюдю.

Школгъа. Айшат школгъа барады. Ма аны сумкасы. Анда китаблары барды. Айшат пальтосун да, джылы бёркюн да кийди.

Бояучу. Атам бояучуду. Ол ишге барады. Анда юйле ишлейдиле. Атам юйню башын бояды. Ол къабыргъаланы, рамаланы да бояйды.

Айтымны аллында уллу хариф

Чегет. Биз чегетге барабыз. Анда наратла нызыла да барды. Анда наныкъ кёкенле да бардыла.

Бойнакъ. Мусса чаначыгъын алды. Ол къабхакъ башына барады. Бойнакъчыкъ ызындан джетди. Экиси да чаначыкъгъа миндиле.

Китаб. Мен окургъа сюеме. Атам меннге китаб алды. Аны суратлары барды. Ма чегет. Ма баргъан суучукъ. Мен хапарчыкъланы окъуйма.

Къыш. Къыш келди. Терен къар тюшдю. Сабийле орамгъа чыкъдыла. Ала сууукъдан къоркъмайдыла.

Адамланы атларында, тукъумларында уллу хариф

Сабийле. Сабийле биченликге бардыла. Зухра гокка хансла джыяды. Алийни саблы аучугъу барды. Ол аны бла гёбелеккеле тутады.

Юйдеги. Азретни Азамат деб къарнашчыгъы барды. Анга юч джыл болгъанды. Азретни эки эгешчиги барды. Бирини аты Шерифат, бирини аты Разиятды.

Оюн. Ибрахим, Аскер, Кулизар, Хусей ойнайдыла. Ибрахимни тобу барды. Аскерни ашыкълары барды. Кулизарны гинджиси, Хусейни да шары барды.

Совхозда. Идрис совхозда къойчуду. Мекер бла Мазан тууарчыладыла. Роза, Надя, Люба ийнек сауадыла. Махмут бла Аслан шофёрладыла.

Дежурныйле. Чотчаланы Умар бла Айбазланы Мариям классда дежурныйледиле. Умар мел бла бушдукъну келтирди. Мариям тетрадланы столгъа салды. Устаз классха кирди. Дерс башланды.

Джаныуар атлада уллу хариф

Атланы атлары. Колхозда Джоргъа деб ат барды. Анга бригадир Адей минеди. Ол джоргъады. Анга Джоргъа деб аны ючюн аталгъанды. Джоргъаны джюрюшю игиди. Дадаш Къошкъулакъгъа миниб къошха кетди.

Ийнеклени атлары. Бизни ийнекни аты Ёребашды. Хоншубузну ийнегини аты Акъкъашды. Колхозда Алакёз, Малджугъар, Хурай деб ийнекле бардыла.

Иглени атлары. Бойнакъ, Къолан, Самыр, Акътёш, Добар, Парий.

ЭСКЕРТИУ. Башында берилген энчи атла бла сабийле кеслери айтымла джарашдырыб джазаргъа да боллукъдула.

Ёребаш. Рашит Ёребашны суу ызында кютдю.

Кюн ортагъа Ёребаш тойду. Рашит Ёребашны юйге келтирди. Рашитни анасы Ёребашны сауду.

Къурашдырыу диктантла

1. Бойнакъ, сынджыр, арбаз.
2. Анам, челек, Ёребаш, бузоучукъ.
3. Атам, Джоргъа, ферма.
4. Сабийле, чегет, наныкъ.
5. Солтан, Сейит, Чана, буз.

Кёргени бла джазыу диктантла

1. Кючюк... эшик аллында джатады. 2. Ийнек... бир челек сют береди. 3. Ат... чарсха чабады.

Керекли сёзле: *Къошкъулакъ, Акъкъаш, Добар.*

Сынау диктантла

Малджугъар. Бизни Малджугъар баудады. Мен анга суу ичиреме, аш салама. Анам аны саудады. Малджугъар сютлюдю.

Акъкъаш. Маджит Акъкъашны кютеди. Ол аны юйге келтиреди. Атам Акъкъашны сауду. Зурумчукъ бла Иссачыкъ джылы сют ичдиле.

Акътуякъ. Хамит джылкы кютеди. Ол Акътуякъгъа

минеди. Акътуякъ чабычу атды. Ол Хамитни таныйды. Хамит Акътуякъгъа иги къарайды.

Добар. Хызыр кьойчуду. Ол кьойланы сыртда кютеди. Аны биргесине Добар да айланады. Дабар кьойланы сакълайды. Ол бёрюден кьоркъмайды.

Самыр. Ингир болду. Кьойла стауатха келдиле. Кече къарангы болду. Кьойлагъа бёрю чабды. Ол улакъны алыб къачды. Аны ызындан Самыр сюрдю. Бёрю улакъны атыб къачды.

Къурашдырыу диктант. 1. Къач, джангур, батмакъ. 2. Чегет, нарат, наз. 3. Букварь, тетрадь, устаз. 4. Къыш боран, акъыллы ат.

Къач. Къач келди. Сау кюнню джангур джауады. Батмакъ уллуду. Сабийле юйде олтурадыла. Хамзат сурат салады. Науруз китаб окъуйду. Зоя гинджисин бёлейди.

Школгъа. Алик школгъа барады. Сумкасында китаблары бла тетрадлары барды. Алик джаза, окъуй биледи.

Й-У харифле

Сёзле. Той, май, тай, сайлау, байрам, тау, джау, кьой, суу, буу, кийик, мийик, джашау, ашау. Къайгъы, тийре, къаугъа джыйын, тыйын.

Джайлыкъда. Джай кьойла джайлыкъгъа чыгъадыла. Анда тау суула агъадыла. Шонай кьойчуду. Хусей тууарчыды. Кюн сайын джауады. Тайла ойнайдыла. Бузоула чибинлейдиле.

Уучу Таулан. Таулан уучуду. Ол уугъа айланады. Хаталы джанууарланы излейди. Ол талай бёрю ёлтюрдю. Джай джайлыкъда игиди. Таулада буула да бардыла.

Чаукала. Чаукала тауда тюзде да джашайдыла. Аланы аякълары къызылды, бурунлары узунду. Чаукала нени да ашайдыла.

Кёргени бла джазыу диктантла

1. Совхозну фермасында кёб ... барды. Алагъа ... къарайды. Ол ... бек сюеди. Аны ... семиздиле. (Маулан, кьойланы, кьойлары.)

2. Бизни элибиз Аны кьаты бла ... барады. Ол ... форель чабакъла бардыла. (тауладады, тау суу, сууда.)

Къурашдырыу диктантла

1. Ахлау, бычакъ, билеу. 2. Уучу Ачау, тау, буу.
3. Джайлыкъ, кьойла, отлай. 4. Матай, той, тепсей.

Сынау диктантла

Сайлаула. Эл Советге сайлаула болдула. Айшатны депутатха сайладыла. Ол фермада ийнек сауады. Айырма ишлейди. Анга саугъа да берилгенди.

Болушадыла. Адей бла Хусей окъуучуладыла. Ала джай джыйыннга чыкъдыла. Анда дырын джыйдыла. Капна къаладыла.

Айю. Махай мараучуду. Ол уугъа чыкъды. Анда айюге тубеди. Айюню ёлтюрдю. Аны алыб юйге кетди.

Пионер. Таулан пионерди. Бойнунда кызыл галстугу барды. Таулан кесин ариу тутады. Ол айырма окъуйду. Юйде анасына болушады.

ОКЪУЛГЪАНЫ ДЖАНГЫРТЫУ

1. Гугук чегетде джашайды. Ол гаккыларын башха къанатлыланы уяларына салады. 2. Булбул терекге къоннганды. Ол бек ариу джырлайды. 3. Шибижини тахталада битдиредиле. Шибижи хантны татыулу этеди. 4. Ожай джырларгъа устады. Ожай джырласа, Ижа эжиу этеди. 5. Шамай бла Башир кьошда шападыла. Ала ашарыкъны уста биширедиле. 6. Къарачай кьойла джюн, джабагъы бередиле. Джюнден джамчы этедиле. Джабагъыдан тешекле этгендиле. 7. Сипини чыбыгъы кючлю болады. Сапар пеналын партагъа салды. 8. Чопалакъ шорпаны чолпу бла чапырады. Сапийт бла Супийт эгешчикледиле. 9. Тенгиз танг аласы бла отуннга кетди. 10. Джёнгер болсанг, тенг бол, тенг болмасанг, кенг бол дейдиле. 11. Белибауну къайишден этедиле. Къайишден айыл да этедиле. 12. Джауумдан сора суу джайылды. 13. Гара суула аурууланы багъадыла. Ала баууру ауругъаннга да джарайдыла.

14. Джай джайлыкъда къойла дженгил айныдыла.
15. Май байрам сыйлыды. Май байрамда халкъ бай-
ракъла бла орамгъа чыгъады. 16. Тифге къарачайча
тели ауруу дейдиле. 17. Шерифатны шарфы джун-
денди. Шерифат шарфын мор бояды. 18. Фатима теле-
фонистка болуб ишлейди. 19. Заводда тюрю-тюрю
цехле бардыла. 20. Дугуну къарнашы офицерди. Ол
Совет аскерде къуллукъ этеди. 21. Заводда пассажир
вагонла да, джюк вагонла да ишлейдиле.

Кёргени бла джазыу диктант

Кёгюрчюн къанатлыды. Къаргъа уа? Форель а?
Эчки уа? Бёрю уа? Халит а? Турна уа? Коян а? Токъ-
лу уа? Патия уа? Бёдене уа?

(Къанатлы, адам, мал, чабакъ, джаныуар.)

Джылны айлары. Декабрь, июнь, январь, март,
февраль, сентябрь, ноябрь, апрель, июль, май, октябрь,
август.

(Айланы адетиндеча бир-бири ызларындан тизиб
джазыгъыз.)

Письмо. Багъалы къарнашчыгъым, Рамазан! Мен
окъуй билеме. Письмо джаза да билеме.

Сени эгешчигинг Лююза.

Кёргени бла джазыу диктант

Сууукъдан ким не бла сакъланады.

А Ийнек Эчки Тауукъ Къаз
Адамла

(Джюню бла, тюгю бла, тон бла, бёрк бла,
уюкъла бла.)

КЪАЙСЫ ДЖАНЫУАР КЪАЛАЙ КЪЫЧЫРАДЫ

Бёрю Гугурук Иг Ат Булбул
Къой Киштик Джюджек Чибин Бу-
гъа

(Макгырады, джырлайды, ёкюреди, джызылдайды, юреди, мангырайды, улуйду, кишнейди, кычырады, джююлдейди, гюрюлдейди.)

Къурашдырыу диктант

1. Суу, тирмен, конёкла, джашчыкъла.
(Суу бузлады. Джашчыкъла бузгъа барадыла. Конёкла бузда учхалайдыла. Тирменни къатына кёб сабий джыйылды.)

2. Джай, исси кюнле. Джашчыкъла, гокка хансла.
(Джайды. Кюнле исси болгъандыла. Джашчыкъла ойнайдыла. Сабийле гокка хансла джыядыла.)

3. Джай, джашчыкъла, чегет, кюрюч, джерк, уя.
(Джай эди. Джашчыкъла чегетде болдула. Анда кюрюч, джерк барды. Джерк терекде джашчыкъла уя табдыла.)

4. Роза, кючлю, ауругъаны, больницада. Роза джыгъылды.
Кызчыкъ кёолун аурутду. Ауругъаны ауурдан ауур болду. Роза больницагъа барды.

5. Чегет, итбурун, джаубедек.
(Чегетде итбурунла чакъдыла. Итбурун кёкенлеге джаубедекле кёондула.)

6. Чабакъла, ау, форелле.
(Чабакъла ауну тартдыла. Анда чабакъла кёбдюле, ала форелледиле.)

7. Кёолан киштик, чычханла, сезедиле, сакълайды.
Кёолан киштик уячыкъны джанындады. Чычханла аны сезедиле.

Ала кымсыз болуб турадыла. Кёолан киштик да сакълайды.

Сынау диктантла

Биринчи май. Кюн ариу эди. Орамла халкъдан толудула. Пионерле джырлай келедиле. Байракъны Къасым келтиреди. Дауурбазны Даулет келтиреди. Музыка согъулады. Сабийле „ура“ деб кычырадыла. Хар не къууанчлы эди.

Майда. Май болду. Кюн джылынды. Къанатлыла джырлайдыла. Люба бла Надя кырдышчыкъда ойнайдыла, Яша бла Алий суу ызында ойнайдыла.

Чегетде. Сабийле чегетде ойнайдыла. Чегет къалын эди. Джашчыкъла чѣртлеуюк кѣкенлени табдыла. Ала кѣоюнларын чѣртлеуюкледен толтурдула.

Биченликде. Биченликде кѣойла, ийнекле отлайдыла. Бизни ийнек да андады. Кюнорта болду. Анам челек алыб келди. Анам Акъкъашны сауду. Меннге джылы сют ичирди. Джылы сют саулукъгъа игиди.

Бойнакъ. Кокайны Бойнакъ деб ити барды. Ол бизни бла ойнайды. Бойнакъ шын турады. Аягъын бизге узатады. Бизден бугъа биледи. Биз аны бла суугъа да киребиз.

Алик. Алик бла Володя сахарда джашайдыла. Володя уллуду. Аликге джети джыл болгъанды. Ала школгъа джюрюйдюле. Анасы Аликге пенал да, карандашла да алды. Алик джаза, окъуй биледи.

Кѣзлеу. Сабийле кѣзлеуге тубедиле. Кюн исси эди. Ала суусаб болдула. Кѣзлеуден суу ичдиле. Биргерине суулукъ бла суу алдыла.

Алчыла. Даута бла Зубайда ийнек сауадыла. Ала планларын артыгъы бла толтурадыла. Звенода биринчи орунну алгъандыла. Колхоз алагъа иги саугъала бергенди.

Саулукъну джорукълары. Тырнакъларынгы кесе тур. Чачынгы кыркъа тур. Ашарны аллы бла кѣолларынгы джуу. Форточканы ача тур. Джангы хауа саулукъгъа игиди. Кирсиз хауаны солуй тур.

Москва. Москва суйген сахарыбызды. Москвада Ленинге Мавзолей ишленгенди. Мавзолей Къзыл площаддады. Москвагъа тыш кѣралдан кѣонакъла келдиле.

Юй джаныуарла. Ат, ийнек, кѣой, ит, киштик, эчки, тонгуз—юй джаныуарладыла. Ат джюк ташыйды. Ийнек сют береди. Кѣой эт, джюн береди. Тонгуз эт, кыыл береди.

Кийик джаныуарла. Айю, тюлкю, кѣоян, кирпичийик джаныуарладыла. Айю балны сюеди. Тюлкю таукъланы ашайды. Кѣоян кѣобустаны сюеди. Пионер халал тенгди. Пионер сабийлеге юлгюдю. Пионер школда отличникди. Пионер юйде болушады. Пионер физкультураны сюеди.

Дерс башланады. Сохтала классха кирдиле. Дежурный терезени этди. Устаз стол джанына олтурду. Дерс башланды.

Бизни колхозубуз. Бизни колхозубуз уллуду. Бизде мешнала кѣбдюле. Джерни мешнала бла сюрербиз. Мюрзеуню мешнала бла ташыйбыз. Колхозну малы да кѣбдю. Бал четенлери да барды.

Джай. Исси кюн болду. Сабийле кѣлде джууундыла. Добар салкъында джатады. Идрис анга суу чачды. Ол анга хырылдады. Сабийле харх болдула.

Бизни Ата джуртубуз. Бизни Ата джуртубуз эркинди. Колхоз тюзлерибиз сейирдиле. Бизни чегетлерибиз уллудула, къалындыла. Шахарлада кѣб затла ишленедиле.

Мекамла. Тюлкую тешике джашайды. Айю уясында джукълайды. Агъач къоян терекни кууушунда джашайды. Къанатлыла уяларында чѣгедиле. Адамла юйледе джашайдыла.

Къачда. Тюзледе кырдык саргъалды. Бачхалада гардош къазылыб джыйылгъанды. Къышыкълада генбен къаладыла. Малла джайлыкъладан къайтдыла.

Алгъын бла энди. Алгъын былайда джукъ джокъ эди. Энди былайда уллу эл орналгъанды. Ариу юйле ишленгендиле. Башлары къанджал бла, шифер бла джабылгъанды. Элни арасында уллу школ ишленгенди. Биз анда окъуйбуз.

Джолларыбыз. Алгъын джолларыбыз къыйын эдиле. Джангурдан сора батмакъ бола эдиле. Арбала бата эдиле. Энди асфальт джолла ишленгендиле. Алада мешнала джюрюйдюле.

(1-чи классда окъулгъанны къайтарыу)

Энчи атлада уллу хариф

Фермада. Исса бла Осман фермагъа чыкъдыла. Анда ийнекле кѣбдюле. Аланы ичинде Ёребаш, Акъкъаш, Сарыкъулакъ, Джулдуз деб ийнекле бар эдиле. Анда Зулихат, Айшат, Дауус, Халимат ийнек сауадыла.

Шохайла. Ислам, Аубекир, Наныкъ—шохайладыла. Ала бирге ойнайдыла. Аубекир да, Наныкъ да, Ислам да сыртха чыкъдыла. Анда бир кючюк табдыла. Ала аны юйге келтирдиле. Сют бла асырадыла. Атына Парий атадыла.

Бузоучукъ. Бизни ийнегибиз къараууз бузоучукъ табды. Ол тюрлючюк эди. Аякъчыкълары узунла, кѣзчюклери къарала. Анам анга Къаракѣз атады. Биз Къаракѣзге сют ичиребиз. Ол бизни бла ойнайды.

Маштакъ. Школну аты барды. Аны аты Маштакъды. Маштакъны атчы Дахир джюрютеди. Дахир Маштакъны арбагъа джегеди. Маштакъ бизни къабаргъа узады.

Сынау диктантла

Сюрюю. Бизни колхозубуз уллуду. Анда мал кѣбдю. Сюрюючю малланы сыртда кютеди. Ийнекле, Агъаз бла Къошбаш, фермагъа къачдыла. Аланы гитче бузоучукълары барды.

Пионер лагерь. Пионер лагерь чегет таладады. Бизни школдан анда Рашит, Рая, Мурат, Хусей бардыла. Лагерде кѣб сабий барды. Къатлары бла тау суучукъ барады.

Шахарланы, элени атларында улуу харифле

Москва. Бизни ара шахарыбыз Москвады. Ол Москва сууну бойнундады. Москва бек улуу шахарды. Москваны арасында Къызыл площадь барды. Ленинни Мавзолейи алайдады. Адамла Мавзолейде Ленинни кѣредиле.

Ленинград. Ленинград Нева деген сууну бойнунда орналгъанды. Нева Балтика тенгизге агъады. Ленинград ариу шахарды. Ленинградда кѣб музейле, театрла бардыла.

Бизни элибиз. Мен Ючкѣкен элде джашайма. Элни ичи бла Ючкѣкен суу барады. Бир джаны бла Гум суу барады. Ючкѣкенден узакъ болмай, Терезе эл орналгъанды.

Кѣргени бла джазыу диктантла

Шахарланы, сууланы атлары. Москва, Ленинград, Нева, Волга, Киев, Днепр, Дон, Нарсана, Нальчик (алгъы бурун шахарланы атларын, джазыгъыз.)

Окъуу дерс. Бизни устазыбыз Азан Бекирович ауруду. Бизни директор Шамил Муратович окъутду. Дерсибиз окъуу дерс эди. Биз джомакъны окъудукъ. Шамил Муратович Добайгъа, Джюсюбге, Нанашха, Аскерге окъутду.

Къурашдырыу диктант

Джылы кюнле, чабакъчы Шауракъ, Къобан суу, къармакъ чыбыкъ, форель чабакъла.

(Джылы кюнле болдула, чабакъчы Шауракъ эртден-бла чабакъ тутаргъа кетди. Ма Къобан суу да былай-

да. Шауракъ кърмакъгъа джюзаякъны чанчды. Ол кѣб форель тутду. Энди аланы табада кьууурургъа боллукъду.)

Бизни уллу джазыучуларыбыз. Александр Сергеевич Пушкин, Иван Андреевич Крылов, Иван Сергеевич Тургенев, Лев Николаевич Толстой, Алексей Максимович Горький.

Бизни алгъын аскер башчыларыбыз: Александр Невский, Дмитрий Донской, Александр Суворов, Михаил Кутузов.

Бизни уллу вождубуз. Владимир Ильич Ленин — халкъны уллу вождуду. Ленин ёлгенди, алай а аны иши джашайды. Биз Владимир Ильич Ленинни осиятын эсибизде тутабыз.

Сынау диктантла

Письмо. Къач эди. Джангур джауа эди. Лейла да, Амин да юде эдиле. Лейла кърнашына письмо джаза эди. Ол Бакуда джашайды. Джай ол бизге, Къарачай шахаргъа, келген эди.

Урунууну дерсинде. Урунууну дерси барады. Устаз Норуй сабийлеге джелим да, щѣткачыкъла да берди. Школчула къагъытдан юйчюкле этдиле. Ма юйчюкле хазыр болдула. Дежурный Асхат джелимни шкафа джыйды. Юйчюклени тапхагъа салды.

Чабакъ тутаргъа. Биз Теберди сууну бойнунда джашайбыз. Мен, мени кърнашым Асхат да чабакъ тутаргъа бек сюебиз. Хоншубуз Аслан чабакъ тутаргъа бизни биргесине элтеди. Биз эртде къобабыз. Эртден кѣзюуде чабакъ иги къабады.

Школ бачхада. Сабийле школ бачхагъа барадыла. Заур къудоруланы джыртады. Амина бла Патия быхыланы четеннге джыядыла. Анзор бла Науруз чюгюндюр къазадыла. Школчула кѣб тахта кѣгет джыйдыла.

Затны танытхан сѣзле

Тюзде. Будаила джетгендиле. Клеверни чалыр заман болгъанды. Будаины оргъандыла. Речка алкъын тюздеди. Колхозчула сау кюнню ишлейдиле. Битим бек игиди.

Кёргени бла джазыу диктантла

Кийимни ким тигеди? Бачхада не битеди? Дерслерин ким хазырлайды? Шкафда не барды? Бойнакъ бла ким ойнайды? Оджакъда не гюрюлдейди? Бутакълада ким секиреди? Столда не барды? Чегетде не улуйду? Ким учады? Не учады?

Юйде ким барды? Юйде не барды? (*Адамла, киштик, диван, стол, шкаф, орундукъ, чыпчыкъчыкъ, буфет, шиндик.*)

Нарат. Юй къатында нарат терек битеди. (неден?) ... кёлекке тиеди. Джашчыкъ (неге къарайды) Мен (нени?) ... кёреме. (Неде?) ... гагаракла битедиле.

(*Наратдан, наратха, наратны, наратда.*)

Сохта. Ким нени окъуйду? Саугъаны кимге бердиле? Кимни махтадыла? Кимде ариу кылыкъ барды? Мен китабны кимден алдым? (*сохта, сохтагъа, сохта, сохтагъа, сохтаны, сохтада, сохтадан.*)

Затны иши, этгени

Ким не этеди? Устаз сабийлени окъутады. Доктор ауругъанны багъады. Портной кийим тигеди. Чурукъчу чурукъ тигеди, джамайды. Шофёр мешнаны джюрютеди. Колхозчула сабанлада ишлейдиле. Тракторист джерни сюреди. Саууучу ийнек сауады.

Ким къалай джюрюйдю? Кёгюрчюн учады. Къурт Чабакъ Джылан Чибин Каска Къарылгъач Тюлкую Ат (Чабалды, секиреди, джюзеди, сюркеледи, джортады.)

Не къалай таууш этеди? Ийнек Гугук Макъа Ит Ат Бёрю Айю Булбул Киштик Къой (*Кишнейди, улуйду, мурулдайды, джырлайды, макъырады, мангырайды, ёкюреди, къычырады, хурулдайды, юреди.*)

Не этеди? Не этедиле? 1. Чабакъ сууда джюзеди. 2. Ит стауатда юреди. 3. Кюн джарыкъ джылтырайды. 4. Бишген будай саргъалады. 5. Нарат чегет кёгереди. 6. Суу шуулдайды. 7. Агъач къоян терекден терекге секиреди. 8. Кёкенле ичинде булбул джырлайды. 9. Къазыкъ башында чакъынджик чыкъырдайды. 10. Те-

рек башында гугук кычырады. 11. Чаука сюрюу чегет башында бурулады. 12. Чаукала уяларын излейдиле. 13. Алим тишлерин джууады.

14. Ашарны аялы бла сабийле кьолларын джууадыла.

Не эте эдиле? Не эте эди? Не этдиле. Школчула школ бачхада ишлеген эдиле. Зоя быхыланы четеннге джыя эди. Апалистан соханланы ящикге сала эди.

Керим бла Кемал кьобуста башланы машинагъа элте эдиле. Устаз Анна Ивановна сабийлеге гардош кьазаргъа болушду. Школчула кьб тахта кьегет джыйдыла.

Затны агъачы не да ышаны

Зат неденди? (*материалына кёре*) Стакан мияладанды. Шиндик Чюй Тоб Графин Габрай Чурук Стол Чёгюч Пенал Бёрк Боюнлукъ Шайнек Белибау (*агъачдан, темирден, джюнден, териден, кьанджалдан, мияладан, схарладан, резинден, кьайишден.*)

Зат кьаллайды? (*бетине, тюрсюнюне кёре*) Кьагъыт Кьозукъулакъ Кёгюрчюн Будай Нартюх Наныкъ Сют Кёмюр Бышлакъ Джау Кюмюш Алтын

(*Къара, кызыл, кёк, джашил, акъ, мор.*)

Зат кьаллайды? (*татыууна кёре*) Турма ачыды. Шекер Алма Бал Айран Тузлу чабакъ Кьакъ эт

(*мысты, татлы, тузлу, ачы.*)

Зат кьаллай болады? Тон узунду эм да кьысхады. Ат кючлюдю эм да Бусакъ ингичгеди эм да Пол кирсизди эм да Орам кенгди эм да Юй алашады эм да Кюн джылыды эм да Буз ууакъды эм да Карандаш кьатыды эм да Бычакъ джитиди эм да Алма мыстыды эм да (*тар, джумушакъ, кирли, дуппукъ, мийик, кьысха, кьарыусуз, татлы, уллу, суукъ, базыкъ.*)

Къаршчы ышанла. Кырдык алашады, терек а Аякъла узундула, боюн а Сют джукъады, сютбашы уа Къар джумушакъды, буз а Къуу дженгилди, таш а Гёбелекке уллуду, кьумурсха уа

Зат, аны ышанлары эм да ишлери. Уллу джангур джауады. Кюмюш бетли чыкъ джылтырайды. Биринчи дерс бошалады. Уллу самолёт учады. Къарангы чегет шууулдайды. Кёк кюкюрейди. Кёк тенгиз чайкъалады. Бишген (*джетген*) будай саргъалады.

Къачда. Бачхада саргъалгъан алмала бишедиле. Ариу ийисли кертмеле бишгендиле. Сабийле четеннге эрикле джыйдыла. Колхозчула уллу битим джыйдыла. Ала сахаргъа кёгетле элтдиле.

Кечеги къач. Кечеги къач келди. Хауа сууукъду. Джангур джауады. Терекледен сары чапракъла акъгъандыла. Джаныуарла уяларына киргендиле. Чегетде ач бёрюле улуйдула. Адамла джылы кийимле кийгендиле. Школчула дерсге ашыгъадыла.

Кёргени бла джазыу дикта нт

1. Биз ... чегетге кирдик (*къалын*). 2. ... эмен терекни тубюнде эмен чёртлеуюкле кёб эдиле (*къарт, базыкъ*). 3. ... къайынны башында къартджыгъа тегерек айланады (*джаш субай*). 4. Чёртлеуюк кёкенледе чёртлеуюкле бишдиле (*къалын, джашил*).

Сынау диктантла

Пионерле чегетде. Пионерле чегетде кёб айландыла. Солургъа заман болду. Дежурный къургъакъ бутакъла джыйды. Сабийле отну джакъдыла. Пионерле кёб ариу джырла джырладыла.

Портрет. Бу Владимир Ильич Ленинни портретиди. Пионерле портретни залгъа келтирдиле. Анда пионерлени сбору барады.

Къыш заманда. Январ ай болгъанды. Эшикде сууукъду. Джолланы къар басханды. Юйде уа джылыды. Биз печни къатында олтурабыз. Атам газет окъуйду. Анам тигеди. Мен таурухла окъуйма.

Чыпчыкъчыкъ. Зубейир школдан келе эди. Къарда бир чыпчыкъчыкъ тура эди. Джазыкъчыкъ бек сууукъ болгъан эди. Зубейир аны юйлерине келтирди. Ол аны сау къышны асырады. Джаз Зубейир аны башына бош этди.

Ата джуртубуз. Бизни Ата джуртубуз СССР-ди. Бизни халкъыбыз Ата джуртун сюеди. Бизни Ата джуртубузну ара шахары Москвады. Совет Аскер Ата джуртубузну сакълайды.

Письмола. Болгар школчула письмо ийген эдиле. Ала анда тилни окъуйдула. Биз алагъа джууаб ийдик. Биз да орусча джазгъан эдик.

ЗЫНГЫРДАУУКЪ ЭМ САНГЫРАУ КЪЫСЫКЪЛА

Г-К харифле

Терек-тереге. Кёлек-кёлеги. Челек-челеги. Бёрк-бёркю. Кёрюк-кёрюгю. Сюзюк-сюзюгю. Базук-базугу. Бешик-бешиги. Капек-капеге. Кирпик-кирпиги. Билезик-билезиге. Джюрек-джюреге.

1. Терекге суу салыргъа керек болады. Мени балий терегим барды. Мен терегими тегерегин бошатама. Дарман къуяма. Анам балийледен варенье этеди.

2. Дырынны сенек бла джыядыла. Маганны темир сенеге барды. Къазийни уа агъач сенеге барды. Ол сенегини учларына эчки мюйюзле салгъанды.

3. Джюрек ауруулагъа иги дарманла бардыла. Джюреге ауругъанла курортлагъа барадыла. Бизде джюреки бакъгъан санаторияла бардыла. Нарсанада джюреке джарагъан нарзан суула бардыла.

4. Темирчини кёрюгю барды. Ол андан налла этеди.

Къурашдырыу диктант

1. Тотай, джюн таракъ, билезик.
2. Сабий, бешик, анасы, бёлерге, тебретирге.
3. Разият, бармагъы, джюзюк.

Гъ-Къ харифле

Къармакъ-къармагъы. Бармакъ-бармагъы. Сокъмакъ-сокъмагъы. Чабакъ-чабагъы. Чурукъ-чуругъу. Бычакъ-бычагъы. Чачакъ - чачагъы. Батмакъ - батмагъы. Тауукъ-тауугъу.

Юретиу диктантла

Чабакъ тутаргъа. Рашид къармагъын да алыб суу ызына барды. Къуртну къармагъына чанчды. Чабакъ тутуб башлады. Бир кесекден халысы кымылдады. Рашид чабагъын ёрге силкди. Къармагъы юзюлдю. Мутхуз сууда къармагъын табмады. Къармагъы да джокъ, чабагъы да джокъ!

Джаулукъчукъ. Асиятны чилле джаулукъчугъу барды. Джаулукъчукъну чачагъы барды. Асият аны шкафха тагъа эди. Ол джаулугъун кысыб школгъа барады.

Къурашдырыу диктантла

1. Къонакъ, табакъ, чабакъ.
2. Джашчыкъ, челек, наныкъ, чегет.
3. Улакъ, орталик, базук, башаякъ.

Айырыу диктантла

1. Къарабаш эчкини Барды. 2. Къарт Ожайны джанында кезлик ... барды. 3. Къоянны кърда ... кёкенлеге барыб тура эди. 4. Къойчу Хасан аягъында баш ... юшютген эди. 5. Алгъын заманда машокну орнуна къарачайда ... , ... , джюрюте эдиле. 6. Ишге хар ким кесини ... бла чыкъгъан эди. (*азыкъ, къапчыкъ, тулукъ, улакъ, бычакъ, сокъмакъ, бармакъ.*)

Сынау диктантла

Къышлыкъ. Бизни колхозну джайлыгъы да барды. Джазгъа дери малла къышлыкъда турадыла. Джаз джайлыкъгъа чыгъадыла. Кюз къышлыгъында бичен хазырлайды. Къачда малла къышлыгъына къайытадыла.

Къонакъ. Тюенене бизни къонагъыбыз бар эди. Атам анга улакъ кесди. Улагъыбызны эти семиз эди. Мен къонакъны атына джер салдым. Алгъы бурун джауурлугъун, андан сора терилигин салдым. Сора джерин салыб, айылларын тартдым.

Д-Т харифле

1. Элде бышлакъ завод барды. Ол колхозну заводу-ду. Заводну ишчилери айырма ишлейдиле. Октябрь байрамында уллу парад болду. Ол къууанчны парад-дында кѣб адам болду.

2. 1-чи Майны кюнюнде школчуланы парады болду. Парадха къараргъа кѣб адам келген эди. Параддан сора той, оюн болду.

Сынау диктант

Заводда. Кирпич заводда сабий сад барды. Ол таб джарашханды. Сабий садда отуз сабий барды. Артда андан да кѣб болгъандыла.

Сабий садны бачхасы да барды. Огороддан быхы, къобуста, турма, сохан, гин, чюгюндюр, сарысмакъ аладыла.

Къурашдырыу диктантла

1. *Айю, бал четенле, бал.*

(Айю балны нек сюеди. Бир джолда ол бал четен-леге ычхыннганды. Къолун четеннге узатханды. Бал чибинле ургъандыла. Айю кычырыкъны басханды. Айю чегетге къачханды.)

2. *Чегет, джашчыкъла, наныкъла.* (Джашчыкъла чегетге наныкъ джыяргъа барадыла. Чауулда кѣб наныкъ табадыла. Челекчиклерин наныкъдан толтурадыла.)

3. *Чегет, сабийле, къоркъакъ къоянчыкъ, юйге.*

(Джашчыкъла чегетде бир къоянчыкъ табадыла. Ол кѣкенлени тубюне кыстырылгъан эди. Джашчыкъла къоянчыкъны юйге келтирдиле. Сау этиб ызына ийдиле.)

4. *Джаз бачха тахтала, быхы, чюгюндюр, сохан, агурча.* (Джаз болду. Тахта кѣгетле салыр заман келди. Сабийле тахтала этдиле. Назифат бла Амина быхыла бла чюгюндюрлени салдыла. Рая бла Надя сохан, агурча, айлыкъ турма салдыла.)

Б-П харифле

1. Итибиз танымагъан адамына чабды. Хоншубузну ити хар кимге да чабады. 2. Тохтар шахмат ойнауда Иссаны къабды. Ол къалгъанланы да къабады. 3. Озгъан ыйыкъда суу уллу къобду. Ол къуру да алай къобады.

4. Тюнене чарсда джети ат чабдыла. Анда атла ыйых кюн сайын чабадыла. 5. Тюнене танабыз тас болгъан эди. Бюгюн аны табдыкъ. Ишлерге суйгеннге иш табылады.

Къурашдырыу диктантла

1. *Джаз, кюн, баргъан суула, тегерекде, джазны хапарчылары.*

(Джаз келди. Кюн джарыкъ тиеди. Суучукъла барадыла. Тегерекде болгъан тюрленгенди. Джазны келгени эсленеди. Джазны хапарчылары чаукала келгендиле. Хауа бек ариуду.)

2. *Джюрек, доктор, дарман, мыдах бетли, басхычлада аякъ тауушла, негерлери, джарыкълыкъ.*

(Абукну джюреги ауруйду. Джашчыкъ орунга тюшгенди. Доктор дарман джазгъанды. Абукну бети мыдахды. Джангызлай джатыб туругъа кыйынды. Ма басхычлада аякъ тауушла чыкъдыла. Джашчыкъ ышарды. Негерлери аны кере келдиле. Ала анга джарыкълыкъ келтирдиле.)

3. *Колхозчула, бёрю, ит, къоркъуу, таш.*

(Бу джай болгъанды. Колхозчула чегет талада кырдык чала эдиле. Аланы биргелерине ит болгъанды. Чалкъычыла солургъа олтургъандыла. Билмей тургъанлай, кекенледен бёрю кёрюнгенди. Ол кесин итге атханды. Итге уллу къоркъуу бар эди. Колхозчуланы бири бёрюге таш атханды. Бёрю къачханды.)

Окзулгъанны къайтарыу

Адам атланы, тукъумланы, шахарланы, сууланы эм да джаныуарланы атларында уллу харифле.

Владимир Ильич Ленин Симбирск шахарда туугъанды. Ол энди Ульяновск деген шахарды. Ульяновск Волганы бойнундады. Къазан шахар да Волганы бойнундады. Ленин анда окъугъанды.

Беянка бла Пёстрая деген итчикле ракетада учхандыла.

Къурашдырыу диктант

1. Мен совет Союзда джашайма. Мени тукъумум Атым Мени адресим: ... эл, ... орам, ... юй

Устасыбызны аты ... , атасыны аты ... , тукъуму

2. Октябрны байрамы. Къач заман. Ариу кюн. Байрамгъа джасаныу. Къууанчлы адамла.

Къач заманды. Алай а кюн жарыкъ тийгенди. Бюгюн Октябрны байрамыды. Орамла, юйле джасалгъандыла. Къызыл байракъла чайкъаладыла. Вождланы, Урунууну джигитлерини суратлары тагъылгъандыла. Насыблы совет адамла орамлагъа чыкъгъандыла. Хар кимни джюреги жарыкъды. Октябрны уллу байрамы джашасын!

Экили къысыкъъла

1. Бизни классыбызда отуз эки сохта барды. 2. Бизни классыбыз бирикген коллективди. 3. Грамматиканы бизге Иммолат Иссаевич окъутады. 4. Школну бошагъаннга аттестат бериледи.

Мамматла. Биз колхозгъа мамматха бардыкъ. Уллу ишледик. Кюн исси болду. Салкъында солургъа олтурдукъ. Устазыбыз Гокка Муссаевна бизге таурух айтды. Классыбыз юч тонна чакълы гардош джыйды.

Къартла. Мени аккам да, аммам да барды. Аккамы аты Джоккады, аммамы аты Меккяханды. Мен алагъа суу алама, юй сибиреме, не джумушларын да этеме.

Сыртда. Джай биз сыртха чыкъгъан эдик. Анда бир мазаллы къушла мыллыкка басынганларын кёрдюк. Алайдан къошха джетдик. Къошчу Аппа бизге джыккырдан къуйуб, айран ичирди.

Къурашдыруу диктантла

1. *Касса, пассажирле, билетле, автобус.*

(Кассаны къатында халкъ уллу джыйылгъанды. Пассажирле билетле алыргъа сюелгендиле. Орамда автобус сакълайды. Сора пассажирле автобусха миниб кетдиле.)

2. *Класс, дерс, грамматика, ана тил.*

(Грамматикадан дерс барады. Сохтала китабда джорукъланы окъуйдула. Устаз экили тунакылары болгъан сёзлени айтады. Сабийле джазадыла: *джассы, джуммакъ, джоппу, касса, класс.*)

Сынау диктантла

1. Совет Аскерни артиллериясы бек кючлюдю. 2. Тонна минг килограмм болады. 3. Килограмм минг грамм болады. 4: Османны къолунда гуммосу барды. 5. Колхозда бир муккур ат барды.

1. Исси болгъунчу ишни бошаргъа керекди. 2. Бышлакъ сыгылса, хуппегиси къалады. 3. Джассы къангандан пол саладыла. 4. Хычын ичге джуммакъ дейдиле. 5. Амма джюн къыппаны сайлайды. 6. Коммунистле Мусса бла Шакка сют фермада алчыладыла.

Ч—Ш харифле

1. 1) Агъач-агъашчы. 2) Агъачдан кѣб зат этерге болады. 3) Агъашчы чегетни сакълайды. 4) Печни пешчи ишлейди. 5) Пешчи агъашчыгъа печь ишледи.

2. 1) Дюккюч-дюккюшчюк. 2) Чегетде айюню мамурашчыкъларын кѣрген эдик. 3) Къарылгъашчыкъла уча башлагъандыла. 4) Чѣмюч деб гитче агъач аякъчыкъгъа айтадыла. 5) Сабийге чѣмюшчюк бла сют ичирдиле.

3. 1) Пурч-пуршча. 2) Пурч исси джерледе битеди. 3) Шибижи да пуршча кючлюдю. 4) Тую да приншча юрейди. 5) Кѣгюрчюн къарылгъашча учалмайды.

Сынау диктантла

Мамурачла. Агъашчы айлана барыб, айю мамурачлагъа тубеди. Мамурашчыкъла алкъын гитчеле эдиле. Агъашчыны кѣргенлей, мамурачла кѣкенлеге къачдыла.

Пешчи. Бизни хоншубуз пешчиди. Ол адамлагъа печле къалайды. Бизни бир комнатабызгъа бир ариу пешчик къалагъан эди. Чий кирпичден этилген печь кюйген кирпичден этилген пешча джылытмайды.

Къайытару диктантла

Пионерни джигитлиги. Кюн исси эди. Джашчыкъла джуууна эдиле. Керим сууну ортасына джетерге арыгъанды. Сора бата башлагъанды. Сабийле хахай болгъандыла. Аны пионер Адей эшитгенди. Ол кесин суугъа атханды. Мычымай, Керимни суудан алгъанды.

Китабынгы сакъла. Китаб бизни эм уллу нѣгерибизди. Китабны кѣб адамла окъуйдула. Аны къагъытларын джыртма, бетлерин бюклеме. Китабха къагъытдан тыш сал. Кир къолларынг бла тута турма.

Кюн аман. Булутла кѣкню басдыла. Шыбыла джылытырады. Кѣк кюкюреди. Кючлю джел тереклени чайкъады. Джангур къуюлду. Суу джолну басды. Сора кюкюреген тохтады. Джарыкъ болду. Энтда кюн тийди. Сабийле ойнаб башладыла.

Эл берген джомакъла. Не барама-барама, балта узуну баралмайма (тирмен таш.) Къачсанг, сюреди, сюрсенг, къачады (кѣлекке.) Бир мекамда беш къарнаш, бир бирлерин биледиле, хар бирини бир юю, бирем-бирем киредиле (бармакъла бла къоллукъ.)

Нарт сѣзле. Сабыр тую сары алтын. Ауругъанны сау билмез, ач къарынны токъ билмез. Макъыргъан киштик чычхан тутмаз. Юй ишлеген балта эшикде къалыр. Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез. Кеси джыгъылгъан джыламаз. Башда акъыл болмаса, эки аякъгъа кюч джетер.

Айю. Джаз келди. Чегетде къар къарала башлады. Терекле туюнде кюрт къымылдады. Айю уясындан чыкъды. Ол эснеди, керилди, созулду, чегетни къалыны таба айланды. Айю арыкъ болгъанды. Ол уясына къачда джатханды. Къышны узунун джукълаб тургъанды.

Эртденбла. Джазгъы танг атханды. Кюн тийгенди. Кырдыкда чыкъ тамчыла джылтырайдыла. Джаш чапракъла терекледе джашнайдыла. Чыпчыкъла учадыла, джырлайдыла. Бачхалада, биченликледе гокка хансла кѣрюнедиле. Бал чибинле, гѣбелеккеле учадыла.

Бал чибинле. Бал чибинле ариу мизам бла джашайдыла. Алай а аланы джаулары кѣбдюле. Бирин шорбат чыпчыкъ джетиб тутар. Бири чибин аугъа тюшер. Бал чибин уругъа болады. Алай а ургъандан сора кеси да ёледи.

Бизни школубуз. Бизни школубуз сыртлыкъдады. Школну тѣгереди терек бачхады. Анда салкъынды, хауа ариуду. Школну тахта орну да барды. Бизни классыбыз юлюшюн къазгъанды. Тахтала этиб, ууакъ урлукъ салгъанды.

Уя чачуучула. Бир элде кѣгет терекле кѣб болгъандыла. Джаз келгенди. Алмала, кертмеле чакъгъандыла. Тереклени ичинде чыпчыкъла джырлагъандыла. Ала, уяла этиб, гурт чыгъаргъандыла. Джашчыкъла уяларын чачхандыла. Джарлы чыпчыкъчыкъла бачхадан кетгендиле. Бачхала къуртдан, къамжакъдан толгъандыла. Ала кѣгетлени, чапракъланы ашагъандыла. Бачхалада алма, кертме къалмагъанды.

**Айтымны аягында точка, кѣлтюртюу,
соруу белгиле**

Пионер лагерде. Ма джай болду. Школда дерсле башладыла. Пионерле лагерге кетдиле. Лагерь Къобан сууну бойнундады. Эртденден ингирге дери сабий тауушла чыгъадыла.

Къачда. Терек бачха къуу-шуу болгъанды. Чап-ракъла аякъ тюбде шыбырдайдыла. Сары чап-ракъла шыкъыртсыз джерге агъадыла. Чибинле аз болгъандыла. Чыпчыкъланы тауушлары чыкъмайды.

Соруугъа джууаб. 1. Джай сен къайда эдинг?—Джай мен лагерде эдим. 2. Сен анда не эте эдинг?—Мен анда солугъан эте эдим. 3. Сен къыш не этесе?—Къыш мен школда окъуйма. 4. Сен къайсы классда-са?—Мен ючюнчю классдама. 5. Классда ненча сохта барсыз?—Классда отуз беш сохта барбыз.

Джайлыкъда. Биз джайлыкъгъа чыкъдыкъ. Анда къалай алааматды! Тѣрт джаны джашил кырдык! Чегет андан да алаамат! Чегет башында къаллай джити таула бардыла! Шо алагъа бир чыгъар эди! Минги Тау а тамам алаамат!

Сынау диктантла

Бугъунчакъ. Сабийле не ойнаргъа сюе эдиле? Сабийле бугъунчакъ ойнаргъа сюе эдиле. Ала къайда ойнай эдиле? Ала арбазда ойнаргъа сюе эдиле. Бугъун-нган ким эди? Бугъуннган Солтан эди. Излеген а ким эди? Излеген Добай эди.

Къыш. Къар къачан джауду? Къар тюнене джау-гъан эди. Сабийле арбазда не этдиле? Сабийле арбазда къар амма этдиле. Аны къолуна не тутдурдула? Аны къолуна агъач сибиртги тутдурдула. Къар амманы ба-шына эски бусхулдан джаулукъ къысыдыла.

Биринчи майда. Джаз келди. Джылы кюнле бол-дула. Тѣгерек джашил кырдыкдан джашнады. Биринчи майны кюню болду. Къууанч уллу болду. 1-чи Майны кюню джашасын! СССР джашасын! Совет Союзну Коммунист партиясы джашасын!

ТИЗИУДЕ ЗАПЯГОЙ

Юретиу диктант

1. Чычханла, къазма чычханла, джубуранла битимни джауудула. 2. Школ бачхада быхы, къобуста турма, чюгюндюр, агурча, сохан битдиредиле. 3. Школчула портфеллерине китабларын, тетрадларын, пеналларын саладыла. 4. Кереклинги кесинг эт: тюйменгитик, кийиминги сюрт, къолджаулугъунгу, чындайларынгы джуу, орнунгу джый, отун келтир, суу ал.

Къач. Кюнле къысха болдула. Кюн кеч тиеди. Къарылгъачла, турнала, къазла, бабушла джылы джерлеге кетедиле. Бачхалада алма, кертме джыйылады. Сабанлада будай, арпа, зынтхы, тары джыйылгъанды. Бачхалада гардош, къобуста, быхы, сохан джыйылады.

Къурашдыруу диктант

1. Роза, Мариям, Болду, школ бачха, ууакъ урлукъ: сохан, сарсмакъ, айлыкъ турма, быхы, агурча, гин.

2. Саууучула, Мёлехан, Назифат, Зубайда, план.

3. Ючюнчю класс, Надя, Алий, Амин, Шерифат, отличник, грамота.

Сынау диктантла

Бизни областыбыз. Бизни областда джангы заводла, фабрикала, шахтала ишленедиле. Областда эки сахарыбыз барды: Черкесск, Карачаевск. Бизни областыбызда уллу суула: Къобан, Теберди, Зеленджюк.

Бизни къралыбыз. Бизни къралыбыз Совет Союду. Ол джерни башында эм уллу къралланы бириди. Бизни къралыбызда кёб заводла, фабрикала, сахарла, элле бардыла. Бизни эм уллу сахарларыбыз: Москва Ленинград, Киев, Баку д. а. к.

ДЖУМУШАКЪ БЕЛГИ

Юретиу диктант

1. Пионер лагерь чегет талада къуралгъанды. 2. Сабийле анда июнь, июль айланы солудула. 3. Декабрь, январь, февраль къыш айлагъа саналадыла.

4. Атасы Сейитге портфель алды. 5. Дерслерин этсе, Сейит китабларын, тетрадларын портфелине джыяды.

Къурашдырыу диктантла

1. Шамил, аскер, къуллукъ, медаль.
2. Лагеръ, сентябрь, школ, дерсле.
3. Сабийле, биринчи класс, букварь.

Сынау диктант

1. Сирень ариу ийис этген кёкенди. 2. Бригадада айырма ишлегени ючюн, Илиясха медаль берилгенди. 3. Автомобиль „Волга“ алапат машинады. 4. Совхозда джюк автомобилле кёбдюле. 5. Исси джерледе пальма деб узун терекле битедиле. 6. Хурма пальма да битеди. 7. Хурма татлы кёгетди. 8. Пальтогъа бизнича палтон да дейдиле.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ

АТДАН ОКЪУЛГЪАННГА

Юретиу диктантла

КАНИКУЛЛА

Джай каникулла школчулагъа, пионерлеге алапат заманды. Пионер лагерле, чегетле, суула, кенг сыртла алапкъыды. Пионер лагерледе солуйдула, саулукъларын къатдырадыла. Чегетледе чегет джаныуарланы джашаулары бла шагърей боладыла. Табигъатны сюерге юренедиле. Суулада джууунадыла, чабакъ тутадыла. Эркин сыртлада, тюзледе кирсиз хауаны солуйдула. Малчылыкъдан, сабанчылыкъдан хапар аладыла. Школчула джай къарыу джыядыла, школ джашаугъа хазыр боладыла.

Иелик болуш (-ны, -ни, -ну, -ню.)

1. Ферманы ийнеклери джайлыкъгъа чыкъгъандыла. 2. Кирпини териси чыгъанады. 3. Совхозну сабанлары Къобанны джагъасындадыла. 4. Тюлкюню

териси багъалыды. 5. Къара тюкюню териси андан да багъалыды. 6. Джюсюбню китабы джангыды, Кёккёзню китабы эскиди. 7. Школну бачхасы элни къыйырындады. 8. Далхатны атасы колхозну агрономуду. 9. Биз элни арасына джетерге джангур къаты джауду. 10. Киштикни эки балачыгы барды. 11. Ленинни мавзолейи Кремлни джанындады. 12. Москваны метросуна джетген метро джокъду. 13. Къарачай къойну джюнюнден иги джамчыла боладыла. 14. Турник школну арбазындады.

Бериучю болуш (гъа,- ха, -ге, -нга, -нге.)

1. Сабийле школгъа джети джылда джюрюб башлайдыла. 2. Къазауатны заманында пионерле партизанлагъа ашарыкъ элте эдиле. 3. Элге быргъыла бла суу келтиргендиле. 4. Киногъа къараргъа хар ким клубха келдиле. 5. Эчкиле ташха, агъачха джайылдыла. 6. Гюрбеджиде чархха шина салдыла. 7. Мен атха минерге гитчеликден юреннгенме. 8. Кюлме джашха, келир башха (**Нарт сёз.**) 9. Бригада сабаннга чыгъаргъа хазырланады. 10. Сабийле джууунургъа Къобаннга кетдиле. 11. Чалкъычы джыйын биченнге чыкъгъанды. 12. Анам дженгнге туюме салды. 13. Тенгнге тенг бола бил.

Тамамлаучу болуш (-ны, -ни, -ну, -ню.)

1. Биз классны кирсиз тутабыз: досканы сюртебиз, буштукъну джууабыз, полну сибиребиз, парталаны сюртебиз. 2. Шофер автобусну тохтатды, школчуланы миндирди, аланы школгъа дери элтди. 3. Джюню, терини, этни, сютню совхоз кёбден кёб эте барады.

Орунлаучу болуш (-да, -де.)

1. Школда сабийлеге билим бередила, ариу къылыкъгъа юретедила. 2. Бизни элде эки этажлы клуб ишленнгенди. 3. Клубда кино кёргюзедила, спектакль саладыла. 4. Бизни къралыбызда заводлада, фабриклеле кёб затла этиледила. 5. Совет адамла космосда уадыла, тенгизледе джюзедила. 6. Мени атам совхозда тракторист болуб ишлейди.

Башлаучу болуш (-дан, -ден.)

1. Сабийле школдан келдиле. 2. Къачдан джазгъа дери окъуйбуз. 3. Сютден джау, бышлакъ, айран, гыпы этедиле. 4. Къобандан Иссисуугъа быргъыла бла суу ётдюргендиле. 5. Ол сууну Къобан-Калауус каналдан аладыла. 6. Он кюнден биченнге чыгъарыкъдыла. 7. Оннга онну къошсанг, джыйырма болады. 8. Джюнге тюшген тауукъча деб сёз барды.

ЧАЛКЪЫЧЫ ДЖЫЙЫН

Кюз болду. Джыйын биченнге чыкъды. Тамада айырдыла. Хусейни шапа этдиле. Накъырдачы, чамчы Хасанны да теке этдиле. Теке кесине кийизден бёрк этди. Джыйында мизам ариуду. Тамаданы оноундан киши чыкъмайды. Эртден чыкъда чалкъы чаладыла. Ингир салкъында дырын джыядыла. Кюз артында гебен къалайдыла.

БОЛУШЛАНЫ БАРЫСЫНА ДА

Юретиу диктантла

ДЖАЙ БЛА КЪЫШ

Сууукъ январь келди. Ачы сууукъ къолунгу, бетинги чимдейди. Сабийле чанала бла, конёкла бла учадыла. Чегетле, тюзле, бачхала акъ джабыугъа чырмалгъандыла. Айю уясында джукълайды. Къоянла акъ тончукъла кийгендиле. Ач бёрюле къар сыртлада улуйдула. Кёзлеу суула кёк бузлагъа бёленгендиле. Кече болса, терекле сууукъдан чыкырмайдыла.

ДЖАЙНЫ САУГЪАЛАРЫ

Август берекетли айды. Кёгетле бишгендиле. Харбызла хаунла да джетгендиле. Кёгет бачхаладан ариу ийис урады. Тереклени тюблеринде кёб тюрюлю кёгетле къаланнгъандыла. Уллу битимни джыяргъа колхозчула джетишалмайдыла. Алагъа болушургъа школчула келдиле. Иш къызыу барады. Терекледен кёгетлени

эслѣб аладыла. Аланы ящиклеге джыядыла. Кѣгетлени фабрикала, заводла, шахарла сакълайдыла. Аланы поездле бла, самолѣтла бла ашырадыла.

ЗООПАРКДА

Зоопаркда къаллай бир джаныуар барды! Ма былай-да барс баш къагъады. Ма ачыуланнган къаблан клеткада ары-бери барады. Къынгырбурун къушну къатында узунаякъ турнала тебсейдиле. Айю сойланнганды. Буу бичен ашайды. Бу джаныуарла эндиге дери къайда джашагъандыла? Бизни къралыбыз уллуду. Бизде къалын чегетле, мийик таула, кенг тюзле, тенгизле, кѣлле кѣбдюле. Джаныуарла хар къайда да бардыла. Уучула аланы тутадыла, клеткалагъа саладыла, самолѣтла бла Москвагъа ашырадыла.

САУЛУГЪУНГУ САКЪЛА

Бетинги, къолларынги, бойнунгу, къулакъларынги таза джуу. Тишлеринги эртден ингир да щѣтка бла джууа тур. Форточканы ачыб, кирсиз хауаны комнатагъа ие тур. Орнунгу кирсиз тут. Ишлей эм да солуй билирге керекди. Адамны саулугъуна ол бек керекли затды. Джай школчула къарыу джыяргъа керекдиле. Ол аланы къышларына джарарыкъды. Бу затланы барысын алагъа ангылатыргъа керекди.

ШКОЛДА ЁЛКАДА

Сууукъ декабрь келди. Ол тереклени, кѣкенлени кърау бла джасагъанды. Тѣгерекни къар басханды. Элде тѣгерек мутхузду. Джангыз бир джерден уллу джарыкъ чыгъады. Ол школду. Школчула ашыгъыб келедиле. Ала ёлкагъа ашыгъадыла. Классланы биринде джасалгъан ёлка сюеледи. Аны тѣппесинде къызыл джулдуз джылтырайды. Ёлканы бутакъларына гоккала тагъылгъандыла. Кимсам бла боялгъан къозла, алмала дагъыда башха оюнчакъла тагъылгъандыла. Сабийле кѣб ойнадыла. Аланы оюнчакъла бла саугъаладыла.

Кёргени бла джазгъан диктантла

1. Устаз неден хапар айтды? (*Москва*) 2. Устаз дерсе кимни юсюнден сёлешди? (*Мишурин.*) 3. Татлыхан неге туюме салады? (*Дженг.*) 4. Айшат сууну къайры къуйду? (*Къазан.*) 5. Джюджек неге чырмалды? (*Джюн.*) 6. Затны неге салыб чекдиле? (*Базман.*) 7. Мараучуну огъу неге тийди? (*Къабан.*) 8. Абидат къайры кетгенди? (*Тюкен.*) 9. Къарауул тереклени не заманга дери сакълайды? (*Танг.*)

Къурашдырыу диктантла

1. Пионерле, танг, бичен, дырын, капнала.
2. Пионер лагерь, кёл джагъасы, джылы кюн, джуунуу.
3. Апрель, школ бачха, тахтала, тахта урлукъла.

Айырыу диктантла

1. Мурат (*гебеннге миниб*) бичен къалатады.
2. Апрельде (*сабаннга*) урлукъ атадыла. 3. Аскерчи, (*герохха*) патронла салды. 4. Джашны (*джумушха ий да*) ызындан бар. 5. Алгъын заманлада нартюхню (*гюхха*) къуюб, джырналукъ эте эдиле. 6. (*Джыланнга*) уу берген кеселеккеча деб айтыу барды. 7. Отдан чыкъ да (*джалыннга*) деб нарт сёз барды. 8. Амма (*дженгнге*) джамау салады. 9. Хоншубуз (*тирменнге*) къууут тартаргъа кетгенди.

МАЙ

Чегетледе алкъын къар кёб эди, артыкъсыз да тереклени, кёкенлени тубюнде. Кюн алагъа джетиб эриталмагъанды. Тюзледе кюзлюкле кёгередице. Чегет алкъын джаланды. Алай болса да аны ичи къууанчлыды: канатлыла келгендиле. Ала терекден терекге къонадыла, джерде ары-бери секиредиле, джырлайдыла. Кюн энди эртде тиеди, кеч батады.

ШКОЛ БАЧХА

Къыбыладан джылы хауа урады. Джаш алма терек-чикле бутакъларын силкедиле. Школну терек бачхасы школдан башлаб суу ызына дери барады. Бачхада алма, кертме, шабдал, балий, эрик битедиле. Наныкъ, гургум кёкенле да бардыла. Бачхада болгъан ишни барын школчула кеслери этедиле. Хар терекни кесини иеси барды. Бери башха школланы сохталары да келедиле. Ала мында школчуланы ишлеринден оюм аладыла, юренедиле.

СЫФАТДАН ОКЪУЛГЪАННГА

Юретиу диктантла

1. Джылы, джарыкъ кюн болду. 2. Къалын чегет чайкъалады. 3. Дженгил джелчик джашил чапракъланы къалтыратады. 4. Мийик къарт нарат къалын чегетде сюеле эди. 5. Ай тегерек эди, къызыл эди. 6. Къачхы кече къарангыды, сууукъду. 7. Кавказ СССР-ни ариу, алакат, сейирлик джерлерини бириди. 8. Эртденги джарыкъ кюн тереклени тѣппелерин джарытханды. 9. Джайгъы исси кюн кырдыкланы мууал этгенди. 10. Буу ариу, субай джаныуарды.

Сынау диктант

ДЖАЗ

Сууукъ къыйын къыш кетди. Аны орнуна къууанчлы джылы джаз келди. Джарыкъ джылы кюн сууукъ джерге тийгенди. Акъ къар къаралгъанды, дженгил эрийди. Къар суучукъла гузаба барадыла. Кюн бетледе назик кёк кырдыкчыкъла кёрюнедиле. Джылы джерледен къанатлыла туугъан джерлерине къайытадыла. Терекле чагъа башлагъандыла, чирчик чыгъаргъандыла. Терекледе джаш чапракъчыкъла кёрюне башлагъандыла. Сабийлени зынгырдауукъ къууанч тауушлары чыгъадыла. Бары къууанчлы джазгъа салам бередиле.

ЭТИМДЕН ОКЪУЛГЪАННГА

Юретиу диктантла

1. Терекле джаз кегереди, къачда уа саргъаладыла. 2. Бал чибинле гокка хансланы башларында джызылдайдыла. 3. Чакъинджикле чалманнга къонуб чыкъырдайдыла. 4. Киштик шыкъыртсыз секирди, джити тырнакълары бла чычханны бууду. 5. Къара булутла кекню къыйырын басдыла. 6. Булутла джетдиле, джел гюрюлдеди, къара чегет шуулдады, кек кюкюреди, джангур къуюлду. 7. Колхозчула биченни къурутадыла, джыядыла, капнала этедиле. 8. Чегетле битимни къургъакъдан сакълайдыла, джерни джасайдыла, хауаны кирсиз этедиле. 9. Джаз келди, учуб кетген къанатлыла джуртларына къайтадыла. 10. Ала джырларла, уя этерле, балачыкъла чыгъарыла.

Сынау диктантла

КЕЧГИ КЪАЧ

Кечги къач келди. Сау кюнню сууукъ джел урады. Кекню къара булутла басхандыла. Джангур ууакъ себелейди. Орамла, арбазла балчыкъ болгъандыла. Тюздеде иш бошалгъанды. Терекледен чапракъла акъгъандыла. Ала бачхалада джолчукълагъа тешелгендиле. Шош чегет къышны сакълайды. Кече суучукъла бузлайдыла. Ма къар бурчакъла кёрюнедиле. Къыш мычымай джетерикди.

МАРТ

Март келди. Кюнле джылы, джарыкъ болдула. Къар къаралгъанды, хыре болгъанды. Ол, къурт ашагъанча, хуртда болгъанды. Тереклени бутакълары къызаргъандыла. Джаз джууукълаша келеди. Гитче Наурузчукъ эртден сайын чаукалагъа къараргъа терезеге минеди. Узакъ къыбыладан биринчи хапар келтиргенле аладыла. Ала учадыла, къычырадыла, эски уялагъа къарайдыла.

НАРТ СЕЗЛЕ

1. Окъугъанны кёлю базыкъ, окъумагъан болур джазыкъ 2. Къойчу кёб болса, къой харам болур. 3. Ёксюню къалачы уллу кёрюнюр. 4. Туз джалогъан суу ичер. 5. Бал тутхан бармагъын джалар. 6. Ётюрюкню къуйругъу бир тутум. 7. Сокъур тутханын бек тутар. 8. Тау башында тау болмаз, джангыз терек бау болмаз. 9. Ёлгён ийнек сютлю болур, ёлген къой туюкю болур. 10. Кийимни джангысы иги, тенгни эскиси иги.

КЪОШ СЕЗЛЕ

1. Колхозну къойларында тёртмюйюз къочхарла, къошбаш текеле, къаракъулакъ эчкиле да бардыла. 2. Джылкъыда акътуякъ эм да къаратору атла бардыла. 3. Тууарлада сарыкъулакъла, акъкъашла, ёребашла, алмюйюзле тубейдиле. 4. Сют фермада ишленгледе Кёккёз, Алакёз, Аймёлек, Забитхан, Хасанбий, Таубатыр дёб атлары болгъанла бардыла. 5. Къартджурт, Ташкёпюр, Сарытюз элле Къобанны бойнунда орналгъандыла, 6. Бизни классыбызда онджети къызчыкъ бла онбеш джашчыкъ барбыз.

1. Сабий заманыбызда биченликледе эчкемчекле джыйыучан эдик. 2. Бизни тауларыбызда ташкёмюр кёб джерде барды. 3. Чабакъны къурт бла да, къамжакъ бла да тутадыла. 4. Бегемчек ийнекни сауаргъа къыйыныракъ болуучанды. 5. Бизни колхоз бешджыллыкъ планын артыгъы бла толтургъанды. 6. Кюнтурушда чалсакъал къартла олтурадыла. 7. Бусагъатдан джангур къуярыкъды. 8. Бизни чегетлерибизде къарагъач да барды. 9. Зурумхан хар саугъан ийнегинден бир джылгъа эки минг джетиджюз алтыш килограмм сют саугъанды.

Ючюнчю классда окъулгъанны къайытару

АТ

ЛЕНИННИ КЕЛГЕНИ

Алгъыннгы къазауатны заманында бизни уллу вож-дубуз Владимир Ильич Ленин тыш къраллада джашагъанды. 1917 джыл болду. Патчахны къратдыла. Джаз Ленин бизге къайытды. Къазауат алкъын бошаламагъан эди. Урунганла Ленинге къууанч бла тюбешди. Ишчиле аны вагондан къралларына алыб чыгъардыла. Плошадха ишчиле мингле бла джыйылдыла. Ала Владимир Ильичге термилиб, аны келлигин сакълаб тура эдиле. Ленин былайда алагъа селешди. Ишчилеге къралны оноун къралларына алыргъа кереклисин ангылатды. Ишчиле эм да урунган эллиле Ленинни ызындан болдула.

УЛЛУ ТЕРЕК

Паркда терекле кѳб эдиле. Бир терек тик джерде битген эди. Алайдан кенг тюзле, сабанла, элле кѳрюне эдиле. Бу паркга Ленин кѳб келиучен эди. Ол бу уллу терекни бек сюе эди. Терекни тюбюнде сабийле ойнай эдиле, арыгъан адамла солуй эдиле. Исси джайны кѳзююнде терекни тюбю кѳлекке эди, салкъын эди. Къачда чапракъла саргъала эдиле, джерге агъа эдиле. Ала джерни юсюн, алтын кюйюзча, джасай эдиле.

ТАБИГЪАТНЫ КАЛЕНДАРЫ

Тѳртюнчю классны сохталары хауаны сынаргъа юренедиле. Мартда чаукала келдиле. Апрельде кърарла эридиле, суула къробуб башладыла. Джер джылынды,

болгъан кебди. Терекле чагъа башладыла. Кюнбетле джашил къатапача, кёгердиле. Чегет бауурлада къар кесекле кёрюнедиле. Бир кесек замандан болгъан кёгерликди. Майда дерсле бошаллыкъдыла. Июнда сабийле лагерлеге кетерикдиле. Августда дырын джыяргъа болушурукъдула. Сентябрда школгъа барлыкъдыла.

ЧЕКЧИЛЕ

Кече кетиб, танг ата башлагъанды. Терекледен джангур тамчыла агъадыла. Чекчи чегибизни сакълайды. Анга бек сакъ болургъа керекди. Алай болса да тегерек шошду, шыкыртсызды. Аны ючюн деб къоймай, чекчи бек сакъды. Ма, билмей тургъанлай, кёкенле шыпырдадыла. Чекчи сескекленди. Бу ким болукъду? Была джауладыла. Ала чекчини эследиле, сауутларын анга айландырдыла. Алай а джигит чекчини огъу аланы бирине тийди. Шкок тауушха нёгерлери джетдиле. Джауну тутдула.

КЪАБЛАН

Джаныуарланы ичинде къаблан эм огъурсуз, эм хыйлачы джаныуарланы бириди. Ала Индияда чегетлени, кёкенлени ичинде джашайдыла. Аланы тюклери сарыды, аны юсю бла кенделен къара сызла баргъандыла. Мийик сары хансланы ичинде аланы эслерге къыйынды. Озуб баргъан гаммешни ол уруб джыгъады, сора бойнундан бууб ёлтюреди. Кёбюсюне къаблан кече чабады. Чегет джаныуарла кече суу ичерге суугъа келедиле. Аланы ичинде буула, тонгузла, эчкиле дагъыда ала кирик башха джаныуарла келедиле. Ол аладан суйгенин тутады да ашайды. Къарт къабланла адамлагъа да чабадыла. Алагъа адам ашаучула дейдиле. Аланы бири Индияда Кумаон деген районда 434 адамны ашагъанды.

КЕЧГИ КЪАЧ

Къалын бурчакъла этиб, мылы къар джауду. Чегетде джарыкъ, шош болду. Сууукъ джерледен келген къышхы къанатлыла чегетде кёрюндюле. Къызыл аякълы къара чаукала сюрюуле болуб айланадыла.

Кюн бузуллулугъун билдире, къаргъала да тегерекге айланадыла. Айю уясына кириб джатханды. Тюлкю бла къоян джангы тончукъларын кийгендиле. Ач бёрюле къалын чегетледе, джалан сыртлада улуйдула. Фермалада малчыла малларына аш саладыла. Эртденгиде оджакъладан, билезикча созулуб, боз тютюн чыгъады. Къууанч тауушлары чыгъа, сабийле школгъа ашыгъадыла.

АТЛАНЫ АФФИКСЛЕ БЛА ДЖАЗЫЛЫУЛАРЫ

-лыкъ (-лукъ, -лик, -люк)

Юретиу диктантла

1. Уллу Къарачайда эртдеден бери да биченликлеге суу салыб битдиргендиле. 2. Сабанлыкъда малла отлай эдиле. 3. Алгъын заманлада бууунлукъланы кюмюшчюле эте эдиле. 4. Мариям тюкенде кесине чепкенликле алды. 5. Сапар уллу школну бошаб келгенинде, анга къурманлыкъ этген эдиле. 6. Асланбек гырджынлыкъ тартаргъа тирменнге кетгенди. 7. Хурджунлукъгъа къумачны кючлюсюн сайлайдыла. 8. Тохунлукъгъа агъачны бек къатысы керекди.

-лы (-лу, -ли, -лю)

1. Бизни тауларыбызда джубуранлы джерле кёбдюле. 2. Бийчесын тубанлы джерди. 3. Чеченлилени ара шахарлары Грозныйди, Ерменлиленики Ереванды. 4. Биз классыбыз бла Тубанлы кёлге баргъан эдик. 5. Бурмамут да тубанлы джерге саналады. 6. Волгада джашагъан татарлылагъа бизде къазанлыла деб да айтыучандыла.

(-ча, -чы, -чу, -чи, -чю), -чыкъ (чукъ, -чик, -чюк)

1. Пурч хантха ариу татыу береди. 2. Шибижи да пуршча кючлюдю. 3. Сабийни къолунда къалачы бар эди. 4. Пряник да къалашча татыулуду. 5. Принчни алгъын заманлада тыш къралладан келтире эдиле,

энди уа кесибизде да битдиредиле. 6. Анам тюкеннге приншчик алыргъа баргъан эди. 7. Раяны чачы къарады, гинджисини чашчыгъы уа сарыды. 8. Дженгил сѣлешген адамгъа къурмашча чартлайды деучендиле. 9. Чегетни агъачын сакълаучугъа агъашчы дейдиле.

-ыу (-уу, -иу, -юу, -у)

1. Кечикмей школгъа бар. Школгъа барыуну къойма. 2. Диктантынгы ашыкъмай джаз. Ашыгъыб джазыу халат этерге болады. 3. Дерсинги айырмасанг, устазынга сор. Билмегенин соруу айыб тюлдю. 4. Сеператорну бирча ариу бур. Аны алай бирча буруу тынч тюлдю. 5. Сууну къайнатыб ич. Чий сууну ичиу аурутургъа боллукъду. 6. Дерсге кечикмей кел. Кечигиб келиу джарамаз. 7. Джолдан эслеб ът. Эслемей ътюу къоркъуулуду. 8. Малланы отлаулу джерде кют. Бизни джерледе мал кютюу хайырлы ишди. 9. Ишинги тындырсанг, солу. Бизни солуу кюнюбюз ыйых кюндю. 10. Ол джырны тюз макъам бла джырла. Джырны тюз джырлау алай тынч тюлдю.

Сынау диктант

1. Джаз болгъанында бал четенлени биченликге чыгъардыла. 2. Билим алыу, усталыкъгъа юрениу, этген ишин баджара билиу адамгъа керекли затладыла. 3. Ийнекни сютлюсю, къойну джюнлюсю деб сѣз барды. 4. Колхозну чалкъычы джыйынлары биченлени капнала этдиле, капналадан уллу гебенле къаладыла. 5. Сабан сюрюу, гардош салыу, бичен чалыу, къой къыркъыу, ийнек саууу, мюрзеу джыйыу эччилени баш ишлеридиле. 6. Бизни чегетлирибизде эменли, къайынлы джерле бардыла.

СЫФАТЛАДАН ОКЪУЛГЪАННГА

УУГЪА БАРЫУ

Сейирлик джай ингир болду. Биз уугъа тебрedik. Бизни джолубуз нарат чегетни ичи бла эди. Батыб баргъан джайгъы кюнню таякълары къалын акъ бу-

лутланы кыйырларын кызартхан эдиле. Ма энди батыб баргъан кюн тауну артына ташайды. Мийик тауну келеккеси ёзеннге тюшюб, андан туурасында тауну тюбюнден ёрге ёрлеб башлады. Къарангы болду. Къалын чегетни ичи шошду, рахатды. Бир бирде сабыр джелчик кёк бутакъланы аз-аз кымылдатады. Бир кесекден кенг талагъа чыкъдыкъ. Алайда солургъа тохтадыкъ. Отну уллу джакъдыкъ, къанджал челекни отха такъдыкъ. Эртденблагъа дери алайда къалдыкъ...

ДЖАНГУР

Мийик джарыкъ кёкде акъ тубанла юзюк-юзюк болуб созулгъандыла. Узакъда тейри джарыгъында къара булутла басыннгандыла. Ала кенг джайылыб, кёкню джаба келедиле. Алай эте, ала кёкню саулай къаралтдыла. Мылы джел бла къаты джангур джетди. Юй башланы дынгырдатды, бачхада тереклени чапракъларын къалтыратды. Биз эшик аллында къашбакъ тюбюне кысылдыкъ. Бир кесекден кёкню бир джаны кёгериб башлады. Кюнню джылы таякълары джерни кебдириб башладыла. Чыпчыкъла кюзгъалдыла, джырчыкъларын джырлаб башладыла.

САНАУЛА

Юретиу диктант

1. Бир къол бла туюмчек туюмезсе (нарт сёз).
2. Эки къарнаш джолну эки джанында джашайдыла, бири бирин кёрмей (кёзле).
3. Онеки къанатлы учхандыла. Хар къанатлыны тёртюшер къанаты барды. Хар къанатда джетишер тюк барды. Хар тюкде джыйырма тёрт къуучукъ барды (айла, ыйыкъла, кюнле, сагъатла).
4. Онеки джигит чыкъдыла, юч джюз алтмыш беш дууадакъны ийдиле (бир джылда айлан, ыйыкъланы, кюнлени саны).
5. Ыйыкъда джети кюн, суткада джыйырма тёрт сагъат, сагъатда алтмыш минут, минутда да алтмыш секунд барды.
6. Почтаны джюрютюучю кёгюрчюн бир сагъатха джюз джыйырма километр барады.
7. Орта тергеу бла, булбул джыйырма джыл, кёгюрчюн отуз джыл, турна кыркъ джыл, къаргъа джетмиш джыл, илячин джюз джыл джашайдыла.

СЕЙИР ЗАТЛА

(„Ленинни байрагъы“, 1967.)

1. Озгъан джюз джылны ичинде Европада эм уллу юйдеги Францияда болгъанды. Деводну юйдегисинде джыйырма беш сабий болгъанды. Аладан джыйырма бла ючюсю саудула. Минг тогъузджюз алтмыш ючюнчю джылда Деводха къыркъ тогъуз джыл, къатынына къыркъ джети джыл болгъанды.

2. Джер юсюнде эм узун адам финли Казнус болгъанды. Аны узунлугъу эки метр сексен юч сантиметр болгъанды. Эм узун тиширыу Марианна Веде эки метр бла элли беш сантиметр болгъанды.

3. Минг тогъузджюз элли бешинчи джыл Бремин деген шахарда (США) эм ауур адам Роберт Хьюджос ёлгенди. Аны ауурлугъу тёртджюз сексен юч килограмм болгъанды.

Къурашдырыу диктанла

Берилген санаулары къошуб хапарчыкъла джарашдырыгъыз.

1, Кёгет бачха. Элли тогъуз алма, джыйырма эки кертме, онтогъуз шаптал, онбир балий терекле.

2. Совхозну фермасында. Ючджюз оналты ийнек, токъсан юч ууанык, джетмиш сегиз ат, алты минг бешджюз онтогъуз къой.

Сынау диктантла

„АН-22“

(„Ленинни байрагъы“, 1965.)

Уллу совет самолёт „АН-22“ июнну онбешисинде СССР-ни чегинден биринчи кере ётуб, Францияны ара шахары Парижде тюшгенди. Бу самолёт сексен тонна чакълы бир джюкню кёлтюреди. Дунияда мунуча уллу самолёт джокъду... Мынга джыйырма трактор киреди. Аны да алыб хауагъа тынч кёлтюрюледи. Самолётха джетиджюз джыйырма адам сыйыныргъа боллукъду. Къыркъ беш тонна джюкню да алыб, джерге тюшме-

генлей, онбир минг километрни барады. Муну бютеу кючю алтмыш минг ат кючге джетеди. „АН-22“ бир сагъатха джетиджюз къыркъ километрни барады.

АЛМАШДАН ОКЪУЛГЪАННГА

Юретиу диктантла

1. Меннге джети джыл болгъанында, мени школга ийдиле. 2. Бизни эшик аллыбызда эки къоз терек битедиле. Джай биз аланы салкъынларында солуйбуз. Быллай терекле хоншубузда да бардыла. 3. Мен орнуму кесим джыяма, кийимлерими кесим къагъама, кеси кереклими кишиге этдирмейме. 4. Сеннге ненча джыл болгъанды? Сен къайсы классда окъуйса? 5. Шамилни итчиги барды. Ол анга ариу къарайды, аны бла ойнайды. Алагъа мен да къошулама. 6. Бу мени тенгимди. Мен муну бла ойнайма. Муну бла дерс да этеме. Мынга он джыл, меннге тогъуз джыл болгъанды. 7. Муну атасы бригадирди, мени атам трактористди. 8. Была бизден огъарлакъда джашайдыла. Мен былагъа барыучанма. Биз кесибиз да пионерлебиз.

Къурашдырыу диктантла

1. Берилген айтымлада скобкалада алмашланы керекли болушлагъа сала джазыгъыз.

1) Атам ... (*мен*) бир иги чаначыкъ этиб берди. Мен ... (*сен*) учаргъа чанамы бере турама. 2) Меннге онбир джыл болгъанды, (*бу*) ... уа онеки джыл болгъанды. 3) ... (*бу*) тёрт джыл, ... (*ол*) беш джыл болгъанында, быланы детсадха берген эдиле.

2. Берилген алмашланы къошуб, айтымла къурагъыз.

1) Мени-меннге. 2) Сени-сеннге. 3) Аны-анга. 4) Бу-мынга.

Сынау диктантла

ЯСЛИ

Анамы эгечи Апалистан кийим тикген джерде ишлейди. Аны къызчыгъы барды. Эртден сайын ишге тебресе, къызчыкъны биргесине алады. Джолда аны

яслиге береди. Апалистан анга къайгъылы болмайды. Къызчыкъ аны керекли боллукъ тюлдю. Яслиде анга къарарыкъдыла, заманында ашатырыкъдыла, заманында джукълатарыкъдыла. Ишден сора Апалистан, къызчыкъны да ала, юйге къайытады.

БАЛЧЫНЫ ХАПАРЫ

Мени юйдегимде барысы да бал чибинлеге юренгендиле. Джангыз гитче Айшатчыкъ аладан бек къоркъады. Мен аны къоркъмазгъа къалай юретгеними айтайым. Джангы чыкъгъан чибин юйдегини терекге къоннганын эследим. Айшатха къол къаб салдырдым, башына джаулукъчукъ атдым. Сора ана чибинни аны къолуна бердим. Чибинле Айшатны тегерегине басындыла, ала аны къолуна сынджырча тагъылдыла. Келтириб, алайгъа джангы бал четен салдым, акъырын кысчыкъны къолуна къакъдым. Чибин юйдеги аны къолундан джангы четеннге кечдю. Андан сора Айшат чибинледен къоркъгъанын кюйду.

ЭТИМЛЕДЕН ОКЪУЛГЪАННГА

Юретиу диктантла

Бусагъат заманда 3-чю бет

ПИОНЕРЛЕНИ ЛАГЕРИНДЕ

Эртденбла сегиз сагъатда сыбызгъыны береди. Пионерле кюбадыла, орунларын джыядыла, кюлла-рын, бетлерин джуадыла. Ачыкъ хауада зарядка этедиле. Андан сора эртденлик ашайдыла. Эртден ушхуурдан сора бачхагъа барадыла. Анда кюнортагъа дери ишлейдиле. Бир сагъатда кюнорталыкъ ашайдыла. Андан сора солуйдула, китаб окъуйдула, тоб ойнайдыла, къайыкъ бла келде джюзедиле. Ингирде сегиз сагъатда ингир ушхуур ашайдыла.

Келир заманда 1-чи, 2-чи бетле

1. Мен бичен чалырма, отун алырма, сен былай къалырса да гардош салырса. 2. Биз сизге энтда келирбиз, керюрбюз; сиз да бизге келе турурсуз. 3. Къа-

далыб кюрешсенг, кѣб затны билирсе, адам болурса. 4. Айырмагъанынг болса, билгеннге сорурса. 5. Сеги-зинчи классны бошасакъ, экзаменле берирбиз да, эки-биз да техникумгъа кирирбиз. 6. Мен келирге сепараторну къуурса, бирча ариу бурурса, сют башысын алырса. 7. Тилеген китабынгы табсам кѣрюрме.

Озгъан заманда 1-чи бет

МЕНИ КЮНЮМ

Мен школгъа баргъанма, анда дерслеге тынгыла-гъанма, джазгъанма, окъугъанма, соруулагъа джууаб этгенме. Школдан юйюбюзге келгенме, ушхууур аша-гъанма, отун джаргъанма, суу келтиргенме, эшик аллын сибиргенме, ийнекге аш салгъанма. Бир кесек солугъанма да дерслерими этгенме. Ингирде тенглерим бла бир кесек ойнагъанма. Ингир ушхууурдан сора дерслериме экинчи да къарагъанма, китабларымы сум-кама джыйгъанма. Тогъуз сагъатда орнуму этгенме, кийимлерими шиндикге салгъанма, сора джатханма да джукълагъанма.

Узакъ озгъан заман

МЕНИ ШКОЛГЪА БАРГЪАНЫМ

Талай джылны мындан алгъа меннге джети джыл болгъан эди. Джети джылда мени школгъа салгъан эдиле. Башланган школда мен тѣрт джылны окъугъан эдим. Тѣртюнчю классны мен иги бошагъан эдим. Бешинчи классда окъургъа мени сегизджыллыкъ школ-гъа салгъан эдиле. Мен аны да аман бошамагъан эдим. Андан сора мен малчылыкъда эки джылны ишлеген эдим. Энди бусагъатда мен техникумда окъуйма. Аны бошасам, ветеринар боллукъма, малланы аурууларын багъарыкъма. Мен малчылыкъны бек сюеме.

-гъан аффикстен сора соруучу **-мы** аффикс

1. Сен бюгюн школгъа баргъанмыса? 2. Ол тюенене киногъа келгенми эди? 3. Сиз къабыргъа газетни джарашдырыб бошагъанмы эдигиз? 4. Пионерле лагерден

къайтханмыдыла? 5. Сен тюкюню керти кёргенми эдинг? 6. Сиз „Бёрю бла киштик“ деген басняны азбар этгенмисиз? 7. Ала бизни къайры баргъаныбызны билгенмидиле? 8. Билгенмидиле, билмегенмидиле, мени андан хапарым джокъду.

Сынау диктантла

КЪАНАТЛЫЛА КЪЫШНЫ КЪАЛАЙ АШЫРАДЫЛА

Бир къауум къанатлыла къыш къар тюбюне киредиле. Джазтауукъ къар тюбюне киреди, анда урлукъла излейди. Бир къауум къанатлыла къачда огъуна джылы джерлеге кетедиле, сёз ючюн, турнала, къарылгъачла, чаукала дагъыда башха къанатлыла. Джол узакъды, къыйынды. Кёб къанатлы джолда арыйдыла, къарыусуз боладыла, къырыладыла. Кели джазгъа дери ала джылы джерледе къаладыла. Джаз болгъанлай, туугъан джерлерине къайытадыла. Мында аланы ашыгъыб сакълайдыла.

БУШМЕНЛЕ

(„Ленинни байрагъы,“ 1966.)

Африкада Калахари деген къуу тюзледе бушменле деб адамла джашайдыла. Ала уучулукъдан башха затны билмейдиле. Кеслери да бир джерден бир джерге кёчюб айланадыла. Бушменле мал тутмайдыла, алай а итлери барды. Итлери шакаллагъа ушайдыла, уугъа айланган заманда иелерине бек болушадыла. Бушменни саууту садакъды. Бушмен уста мараучуду, аны кёзлери бек джитидиле. Бушменлени тиллеринде чыртда аман, хыны сёз джокъду. Ала огъурлу адамладыла, урламайдыла, кишиге хата этмейдиле.

ДЖАЗ БАШЛАННГАНДЫ

Джаз кесини эркинлигин къолуна ала башлагъанды. Джелчик ариу къагъа эди. Кюн да къыздыргъандан къыздыра бара эди, Кюндюз эрите эди, кече уа буз-

лата эди. Эртден бла ёзенлеге, тюзлеге тубан джайыла эди. Кюнню кюн узуну баргъан суучукъну шоркъулдагъаны эшитиле эди. Кече аланы юслери къабырчакълана эди. Эллиле сабаннга хазырлана эдиле. Кууанч болуб, сабийле джазны сакълай эдиле. Аланы тауушлары тегерекни зынгырдата эдиле. Хар не къууанчлы джаз бла саламлаша эди. Джаз хар кимге да къууанчды, артыкъсыз да сабийлеге.

ПОЛКНУ ДЖАШЫ

(В. Катаевден.)

Васяны джашауунда уллу тюрленмекликле болгъан эдиле. Атасын, анасын фашистле ёлтюрген эдиле, юйлерин кюйдюрген эдиле. Ёксюз къалгъан Вася фронт къатларында айланганды. Айлана барыб, ол танкистлеге тюбегенди. Ала Васяны кеслерине джаш этгендиле. Ала аны биргелерине айландыргъандыла. Аланы джигитликлери Васягъа юлгю болгъанды. Энди Вася уллу джаш болгъанды. Ол заводда токарь болуб ишлейди.

Сёзлеу

Юретиу диктантла

1. Алгъын былайда джукъ джокъ эди. Энди уа Къарачай шахар орналгъанды. 2. Тёбентин ачы аяз урады. 3. Туурада бир бёлек мал отлайды, джай салкъынды. 5. Арлакъда экеулен, берлакъда ючеулен ушакъ этедиле. 6. Тегерекде болгъан шош эди.

1. Тюнене бир иги джангур джаугъан эди. 2. Бир джолда тенгим да, мен да чабакъ тутаргъа баргъан эдик. 3. Кюн тюнене сууукъ эди, бюгюн джылы болду. 4. Былтыр джауум аз эди, быйыл джауумлу джыл болгъанды. 5. Ингирде дерслеринги хазырлаб къой, эртденбла школгъа кечикмей бар. 6. Бурун адамла окъуй, джаза билмегендиле. 7. Кече боран этди, кюндюз джылы болду.

1. Джаяулай биз сыртха чыкъдыкъ, андан да акъырын-акъырын ызыбызгъа къайытдыкъ. 2. Сабийле джалан чабышыб келедиле. 3. Акъыртын бир джаныбыз-

дан бир итчик чыкъды. 4. Томпур биягъынлай китабын унутуб келгенди. 5. Мешнала батмакъдан кючден-бутдан ётдюле. 6. Бюгюн чырт джел болмады.

Сынау диктант

ДЖОЛДА

Джолгъа чыкъдыкъ. Солда, онгда, алда къар башлы мийик таула кёрюнедиле. Бир-бирде шош джелчик акъырын къагъады. Артда джел кючлюрек къагъа башлады. Биз джаяулай тар джолчукъну тизилиб барабыз. Джолну ёргеси энишгеси да барды. Туурада ташада да чыпчыкъ джырлагъанла эшитилинедиле. Джер-джерде наныкъ кёкенле кёрюнедиле. Биз акъырын алгъа силкине барабыз. Бир кесекден бир кенг талагъа чыкъдыкъ. Энди былайда тохтаргъа оноу болдукъ. Терк огъуна къургъакъ отунла джыйдыкъ, отну джакъдыкъ, ашарыкъ биширдик. Бюгече былайда къалыргъа таукел болдукъ.

БИРТУКЪУМ ЧЛЕНЛЕ

Юретиу диктантла

Байламсыз биртукъум членле

1. Бизни чегетлерибизде нарат, нызы, наз, кюрюч, эмен, къайын битедиле. 2. Бизни эллерибизде, шахарларыбызда сабийлеге джангы школла, библиотекала, детдомла, яслиле, лагерле ачыладыла. 3. Джашла, къызла, уллу школладан устазла, врачла, агрономла, инженерле, зоотехникле, ветеринарла болуб чыгъадыла. 4. Школдан сора сабийле ойнайдыла, джырлайдыла, къабыргъа газетлерин хазырлайдыла.

Байламлы биртукъум членле

1. Бизни къралыбызда кёб заводла эм да фабрикала ишленедиле. 2. Багъатырланы Харун бла Къасайланы Осман Совет Союзну джигитлери болгъандыла. 3. Ойна, алай а ишинги унутма. 4. Былтыр Сейит да, Осман да, мен да Нарсанада зверинецге баргъан эдик. 5. Быйыл

март да, апрель да джылы айла болдула. 6. Мен библи-
отекагъа бардым да окъургъа китабла алдым. 7. Не
тюнене, не бюгюн джел болмады. 8. Бачхалада алмала
кертмеле да чакъгъандыла.

Сынау диктантла

Байламсыз биртукъум членле

КЪЫШ

Къыш тегерек шош болгъанды. Джер къалын акъ
джабыу бла джабылгъанды. Суула, келле бузлагъан-
дыла. Чегетле джалан болгъандыла, джукъаргъандыла.
Джаб-джангыз нарагла, нызыла, назла къыш да кегер-
генлей турадыла. Къачда джылы джерлеге кетиучю
къанатлыла мында чегетлени, таулань, тюзлени къой-
дула, джылы джерлеге кетдиле. Энди мында бёрюле
улуйдула, къаргъала къакъкъакъ эте айланадыла. Айю-
ле, борсукъла уяларына киргендиле. Уллу суткала
декабрьда, январьда, февралда боладыла. Сабийле тон-
чукъла, къоллукъла, уюкъла кийгендиле; чаначыкъла-
да, конёклада учадыла.

Байламлы бир тукъум членле

1. Март да, апрель да, май да джаз айладыла.
2. Кюнле узун эм да джылы бола барадыла. 3. Уллу
да, гитче да бачха ишлени этедиле. 4. Къара итчик не
чабмайды, не къабмайды, алай а юйге иймейди (кирит).
5. Тохтамайын джюрюйдю, орнундан а тебмейди (са-
гъат). 6. Таукелге ит чабады, къызбайны уа къабады
(нарт сёз). Джангур бир джауады, бир тохтайды.
8. Бюгюн дежурный не Алийди, не Аминди. 9. Бизни
къралыбызда илму да, техника да, культура да бек
ёсгендиле,

КЪОШ АЙТЫМЛА

Юретну диктантла

Байламсыз къош айтымла

1. Булутла чачылдыла, кюн тийди, джер кебди.
2. Джаз келди, къарла эридиле, суула къобдула, тюзле

кёгердиле. 3. Джангы джыл келди, школда ёлка болду, сабийле ойнадыла, джырладыла, саугъала алдыла. 4. Джел шуулдады, терекле чайкъалдыла, кёгетле акъдыла. 5. Биринчи майны байрамы келди, халкъ улуу джыйылды, алгъышла этдиле, той-оюн болду. 6. Ким тебседи, ким джырлады, къууанч улуу болду. 7. Шыбыла джашнады, кёк кюкюреди, джангур джауду. 8. Къач келди, къой къыркъылды, мал баугъа джарашды.

Байламлы къош айтымла

1. Кёк да джашнады, кюкюреген таууш да келди. 2. Кюн тийди, тубан да чачылды. 3. Джел гюрюлдейди, къар да боранлайды. 4. Школчула тюзге чыгъаргъа умут этдиле, алай а джангур къоймады. 5. Биз салкъында олтургъан эдик, алай а салкъында да хауа ауур эди. 6. Къонгурау да къагъылды, сабийле да классдан чыкъдыла. 7. Биринчи дерс не ана тил боллукъду, не да орус тил боллукъду. 8. Биз да элге джетдик, ингир да болду.

Сынау диктантла

ДЖАЗ

(Л. Т. Толстойдан.)

Джаз келмей кёб турду. Арт ыйыкълада ачыкъ сууукъ кюнле болдула. Кюндюз кюнде эрий эди, кече уа сууукъ джети градусха джете эди. Къатхан къарны юсюнде арбала батмай джюрюй эдиле. Сора билмей тургъанлай, джылы джел келди. Булутла басындыла, юч кюн бла юч кечени джангур къуюб турду. Сора джел тохтады да, къалын тубан келди. Тубанда суула къуюлдула, бузла чыкъырдадыла, ырыхла къобдула. Ингирде тубан чачылды, булутла юзюк-юзюк болдула, керти джаз да келди. Эртден бла джарыкъ кюн джукъа бузчукъланы эритди. Кырдык кёгерди, муртхуну чирчиклери кёбдюле, бал чибинле да джызылдаб башладыла.

ЭРТДЕНБЛА

Эртденбла эртде эди. Иги джарыкъ болду, алай а кюн алкъын чыкъмагъан эди. Чалкъыны кызыу заманы эди, чалкъычыла да чалкъы ызгъа чыгъа эдиле. Кырдык мийик эди. Хансда бѣдене балала тыпырдай эдиле, аланы башларында чибинле джызылдай эдиле. Кюн ѳргеден ѳрге кѳлтюрюле эди, исси да кыса башлагъан эди. Исси болду, чалкъычыланы да бетле-ри тер тамчыладан толду. Чалкъычыла бир-бири ызларындан тизилгендиле, джашил кырдык да узун дюрюле бола джатады.

Туура сѳз

Юретиу диктант

1. Устаз сохталагъа айтды: „Тамбла экскурсиягъа барлыкъбыз, бирегизге азыкъчыкъла алырсыз“. 2. Председатель: „Джыйылыу бошалды,“—деб билдирди. 3. „Сизни ючюн, урунганла ючюн ишлейме“,—деб Мичурин алай айтыучан эди. 4. Биз сакълауулгъа сордукъ: „Бу джол къалайгъа барады?“ 5. Устаз де-журныйге: „Форточканы эт“,—деди. 6. Бир киши ар-базгъа келиб: „Атанг юйдемиди?“—деб сорду. „Огъай, ишге кетгенди“.—дедим мен.

Сынау диктантла

ЭШЕК БЛА КЪУМУРСХА

Къумурсха сыртдан бир чѳбчюкню суйреб келе, эшекге джолукъгъанды. Эшек: „Сыртда кырдык къалайды?“—деб соргъанды. Къумурсха: „Анда кырдык чегет кибик мийикди“,—дегенди. Эшек, къууанч тыбырлы болуб, сыртха чыкъгъанды. Анда уа тишине илиндирлик кѳрмегенди. Эшек ачуулануб: „Къумурсха мени алдады“,—деб хахайны бергенди. Иеси эшекни кычыргъанын эшитгенди да, джибге такъгъанды да юйюне элтгенди.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Методикадан эскертиуле

Былайда изложеннелеге деб берилген материал башланган школда ишлеген устазлагъа болушлукъгъа деб бериледи.

Изложениени къалай этиллигини юсюнден былайда бир кесек зат бериледи.

1. Изложение этерик статьясын белгилегенден сора, устаз аны юсюнден не зат айтырын оюмларгъа керекди. Сёз ючюн, изложениени тексти произведениени бир кесеги болуб алынган эсе, кеси да сохталагъа ангылашынмазча болса, аны юсюнден, кереклиси чакълы бир ушакъ этиб, ангылатыргъа керекди. Алай болса да сабийлени текст бла шагърей этиу ушакъ мадары болгъан чакълы бир къысха болургъа керекди.

2. Устаз статьяны ачыкъ, кескин окъуйду. Окъуб бошагъандан сора, устаз къыйын сёзлени магъаналарын ангылатады, аланы кеслерин да доскагъа джазады.

3. Аны ызындан статьяны планы салынады. Устазгъа тынч болур ючюн, мында хар статьягъа план бериледи. Тыйыншлы кёрсе, устаз аны толтурургъа, тюрлендирирге боллукъду. Ал кёзюуде план сабийлеге хазыр халда берилирге боллукъду. Андан арысында планны класс биргелей салады. Эм ахырында, устаз болушмай, планны сохтала кеслери саладыла.

План тюрлю-тюрлю формалада салыныргъа боллукъду:

- 1) соруу айтымны формасында;
- 2) хапарлаучу айтымны формасында;
- 3) хапар башланы (аталгъан айтымны) формасында.

Быладан эм тынчы: план соруу айтымны формасында берилседи. Ол себебден эм алгъы бурун план джарашдырыуну муну бла башларгъа керекди.

4 План салыннганды сора статьяны магъанасын окъуучула аууздан айтадыла. Алай болса да сабийле

изложениеге бир кесек юреннгенден сора барысыны да джазгъанлары бирча болмаз ючюн, аууздан айтдырыуну къояргъа боллукъду.

5. Устаз статьяны экинчи кере окъуйду. Андан сора сабийле изложениени джазыб башлайдыла.

6. Окъуучула халат этмез ючюн, устаз къыйын сёзлени доскагъа джазады. Аны бла къалмай, сёзню къалай джазыллыгъын ажымсыз билмесе, сохта устазгъа сорургъа боллукъду (ана тилде орфографиядан сёзлюк болса, анга къараргъа да боллукъду.)

7. Дерс бошалырдан алгъа талай минутдан сабийле джазгъанларын ичлеринден окъуб, эслеген халатларын тюзетедиле.

8. Устаз изложениелени тюзетген заманда бу затлагъа эс бёлюрге керекди:

1) статьяны магъанасы тюз берилгенди, окъуучу аны баш магъанасын бек керекли болмагъан затла бла мутхуз этмей къойгъанмыды д. а. к.

2) план бузулгъанмыды, бузулмагъанмыды;

3) планны кесеклери бирча ачыкъланганмыдыла;

4) синтаксис джаны бла айтымла тюз джарашдырылгъанмыдыла;

5) Магъаналары келишмеген сёзле бармыдыла;

6) Орфография бла пунктуация тюзмюдюле.

9. Тюзетилиннген ишлени къайтаргъан заманда устаз аланы юсюнден кёлюне келген затланы, 8-чи пунктда айтылгъанлагъа кёре, классха ангылатады. (Магъанасы, планны толтурулгъаны, айтымланы джарашдырылгъанлары, сёзлени табыкълары тюз джазылгъаны, тыйгъыч белгиле д. а. к.)

Иги джазылгъан ишлени устаз классда окъуйду, айырады (анализ этеди), изложениени айырыб джарыкъ джерлерине классны эсин бёледи.

10. Изложениени бардырыуну къуру да башында айтылгъанча этиб турургъа керек болмайды. Сохтала юрене баргъан бла бирге башында эскерилген затланы бир къауумун ычхындырыб къояргъа да боллукъду. Сёз ючюн, изложениеге къуру да план салыргъа, устаз текстни окъугъандан сора аны сохтала кеслерини сёзлери бла къайтарыб айтыргъа керек болмай къалыргъа да боллукъду. Бир-бирде, артыкъсыз да тынч материал болса, статьяны джангыз бир кере окъуб къояргъа да боллукъду.

11. Сборникде берилген статьяланы баш мураты джазыу изложениелеге деб берилгенди. Алай болса да бир къауум статьяланы, артыкъсыз да узунуракъланы, аууздан изложениеле этиб къояргъа да боллукъду.

12. Сборникде статьяла класслагъа юлешиниб берилгендиле; алай болса да бу зат **ЮЛГЮ** хыйсабда берилгенди. Классны къарыууна кёре устаз материалны бир классдан бир классха кёчюрюрге боллукъду: сёз ючюн, *2-чи классдан, 5-чи классха, 3-чю классдан, 4-чю классха не да 4-чюден, 3-чюге, 3-чюден, 2-чиге.*

13. Сборникде 1-чи классха деб айырылыб материал берилмегенди. Алай болса да экинчи джыл джарымдан башлаб 1-чи классда да изложение этерге боллукъду. (Ол кёзюуге 1-чи классны сохталары берилген соруугъа сорууну сёзлери бла джууаб этерге юреннген эселе. Сёз ючюн: *„Сен бюгюн школгъа барлыкъмыса?“ — „Мен бюгюн школгъа барлыкъма.“*

Бу тукъум изложение 1-чи классда асламысына аууздан этиледи. Алай болса да устаз классны кереклисича хазырласа, джазыу изложение этерге да боллукъду. Аны алай этер ючюн 2-чи классха деб берилген статьяланы ал къауумундан тогъуз-он статьяны хайырландыргъа боллукъду.

14. 2-чи классда изложение окъуу джылны аллындан башланады. 1-чи классда да статьяны магъанасын аууздан айтыб джарашдырадыла, джазыуну бирге этедиле: хар айтымны классдагъыла барысы да арада джарашдырадыла, сора аланы ичинден эм иги джарашдырылгъан айтымны аладыла, аны сохталаны бири доскада джазады, къалгъанла да тетрадларына джазадыла. Халат ычхындырмайла. Бир бирде муну башхаракъ этерге да боллукъду: доскада джазылгъанны сюртюб, азбарлай, эслеринде къалгъанны джазадыла. Былай бла бираз юренселе, статьяны аууздан айтыуну къоюб, салынган планны болушлугъу бла джазыб къоядыла.

15. 3-чю классда джылны аллында джазарны аллы бла изложениени аууздан джарашдырадыла, алай а, экинчи классдача болмай, бир-эки сохтадан кёбге айтдырмайдыла.

3-чю классда джазыу изложениени быллай формалары болургъа боллукъду:

1) Статъяны магъанасы статъяда къалай келген эсе, джазылгъан да алай барыб къалады;

2) статъяда айтылгъанны бек баш магъанасы джазылады, къалгъаны къысхартылынады;

3) хапарны формасын тюрлендириб джазадыла: хапар биринчи бетде бериле эсе, аны ючюнчю бетде джазадыла не да ючюнчю бет биринчи бетде бериледи д. а. к.

Тёртюнчю классда да тукъум ишле этилликдиле; алай а бу классда материалны уллулугъу, магъанасы эм да формасы кенгден кенгирек бола барлыкъды.

Устаз берген план бла изложение джазыу 2-чи классда башланады. Алай болса да быллай джазыу ишге юрениб 1-чи классда огъуна башлайдыла.

1-чи классда сабийле берилген соруулагъа джууабла джазаргъа юренедиле. Ал кёзюуде сабийле этерик джууабны сёзлери сорууну кесинде бардыла: *Муратха ненча джыл болгъанды?—Муратха сегиз джыл болгъанды.* Аны ызындан берилген соруулагъа сабийле кеслери жанларындан сёзле къошуб, джууаб этерге юренедиле: *Мурат не этеди?—Мурат тамблагъа дерслерин хазырлайды.* Эм ахырында окъуучула берилген соруугъа талай айтым бла джууаб этерге юренедиле:

Муратны къылыгъы къалайды?—Мурат къылыкълы сабийди. Юйлерине къайтса, анасына болушады. Бу артда этилген джууаб изложениеге джууукъду.

Былай бла берилген соруулагъа джууаб джаздыруу окъуучуланы план бла изложение джазаргъа хазырлауда бек керекли хайырлы ишди. Ол себебден, берилген соруулагъа джазыу бла джууаб этерге деб бир талай текст бериледи. Бу материалны устаз биринчи эм да экинчи класслада хайырландырыгъа боллукъду.

Бир-бирде текстлеге „хапаргъа суратла“ деб бериледи. Асламысына бу тукъум суратлау аууздан, сёзле бла бериледи. Муну быллай соруула бла башларгъа боллукъду:

1) Хапаргъа къаллай суратла салыргъа боллукъду?

2) Ала ненча болургъа боллукъдула? 3) Биринчи сурат къаллай боллукъду? 4) Анда не зат суратланыкъды? 5) Эм сурат къаллай боллукъду? 6) Ненча сурат болса болургъа боллукъду? д. а. к.

Бу тукъум иш изложениеси этиллик хапарны магъанасын айырыргъа, ачыкъ, кескин этерге болушурукъду.

Изложение джазгъан заманда окъуучулагъа туура сёзде тыйгъыч белгилени салыргъа къыйын болуучанды. Ол себебден, туура сёз болгъан статья тюбесе, тыйгъыч белгилени (эки точка бла кавычкаланы) къалай салыннганларын устаз сохталагъа айта, кёргюзетурургъа керекди. Эки точка бла кавычкаланы орнуна, туура сёзню джангы тизгинден башлаб, аллына тире салыннган джорукъну кёргюзюрге да боллукъду.

Бир-бир кёзюледе туура сёзню сёдегей сёзлеге айландырыб джаздырыргъа да боллукъду.

Устаз айтды: *„Сабийле, сиз тамбла экскурсиягъа барлыкъсыз“* (туура сёз). *Устаз сабийлени тамбла экскурсиягъа барлыкъларын айтды* (сёдегей сёз).

Изложениелеге текстле джарашдырыуда талай материал хайырландырылгъанды; аланы ичинде:

1) П. О. Афанасьев. „Сборник статей для изложений“.

2) А. И. Борисова—Елкина. „Сборник статей для изложений“. 3) Борлакъланы Ф., Орусланы А. „Диктант бла изложение китаб“.

КЪАРТ КЪАТЫН

Джашчыкъ бла къызчыкъ орамны келе эдиле. Аланы алларында бир къарт къатын келе эди. Къатын тайыб джыгъылды. Джашчыкъ къобарыргъа чабды.

Сёзле: *алларында, тайыб, къобарыргъа.*

Соруула:

1. Орамны кимле келе эдиле?
2. Аланы алларында ким келе эди?
3. Къарт къатыннга не болду?
4. Джашчыкъ не этди?

КИШТИК БАЛАЛА

Столда аякъ бла сют бар эди. Асият аны башын салфетка бла джабыб кетген эди. Киштикчиклени бири салфеткадан тартды. Аякъ джерге тюшдю. Сют тёгюлдю. Киштикчикле уа кзууандыла. Ала сютню джалаб башладыла. Сютден тоуб джукъладыла.

Сёзле: *аякъ, салфетка, киштикчиклени бири, кзууандыла.*

Соруула:

1. Аякъ сютю бла къайда эди?
2. Аны башы не бла джабылгъан эди?
3. Киштикчиклени бири не этди?
4. Сютге не болду?
5. Гитче хаталычыкъла къалай этдиле?

КЪАРТ АТАМ

Мени къарт атамы джаш заманында окъутмагъандыла. Ол мени букварым бла окъургъа юренеди. Мени джазгъаныма къарай, джазаргъа да юренеди.

Сёзле: *Окъумагъандыла, джазгъаныма къарай.*

Соруула:

1. Къарт атам джаш заманында нек окъумагъанды?
2. Ол окъургъа къалай юрениб башлады?
3. Ол джазаргъа уа къалай юренди?

АРА КЮЧ БЛА

Къумурсха бир бюртюк табханды. Бюртюк ауур болгъанды. Къумурсха аны орнундан тебдирелмегенди. Сора ол болушлукъгъа джёнгерлерин чакъыргъанды.

Ала бирден бюртюкню тынч огъуна уяларына элтгендиле.

Сёзле: *къумурсха, бюртюк, тебдиралмагъанды, уяларына.*

Соруула:

1. Къумурсха не табханды?
2. Ол бюртюкню нек тебдиралмагъанды?
3. Къумурсхагъа ким болушду?
4. Ала биргелей не этдиле?

БЁРЮ

Бу иш джай болгъанды. Кюн исси эди. Сыртлыкъда кьой сюрюу отлай эди. Сюрюучю солургъа олтургъанлай, къалкыгъанды. Бёрю уа мараб айланнганды. Бугъа келиб, бир кьойну алыб къачханды. Сюрюучюню ити болгъанды. Ол бёрюню сургенди, кьойну да сыйыргъанды.

Сёзле: *сыртлыкъда, сюрюучю, сыйыргъанды.*

Соруула:

1. Бу иш къачан болгъанды?
2. Кюн къалай эди?
3. Кьой сюрюу къайда отлай эди?

4. Сюрюучю не этди?
5. Къойланы ким марагъан эди?
6. Бѣрю не этди?
7. Бѣрюден къойну ким сыйырды?

КЪЫШ

Къыш келди. Къар тюшдю. Суула бузладыла. Сууукъ кюн буз кючлю болады. Сабийле бузда учаргъа барадыла. Иссаны конѣклары джитидиле. Аланы аны атасы билегенди. Исса бузда учаргъа бек сюеди.

Ол гитче къарнашчыгъыны къолундан тутуб, учаргъа юретеди. Ала дженгил учадыла. Къыш къалай игиди!

Сѣзле: *сууукъ, конѣклары, джитидиле, дженгил, къарнашчыгъыны.*

Соруула:

1. Джылны не заманы болду?
2. Суулагъа не болду?
3. Сууукъ буз къалай болады?
4. Сабийле къайры барадыла, нек барадыла?
5. Иссаны къаллай конѣклары барды?
6. Аны конѣкларын ким билгенди?
7. Бузда ол ким бла учады? Ала къалай учадыла?

СЕНТЯБРЬ

Биринчи сентябрь келди. Сабийле школгъа бардыла. Школда окъуу башланды. Сабийле школда окъургъа джазаргъа, тергеуге юренедиле. Ала классда дауур этмейдиле, устазгъа тынгылайдыла, билим аладыла, ариу халиге юренедиле. Бизни къралны сабийлери насыблыдыла.

Сѣзле: *сентябрь, дауур, тынгылайдыла, ариу халиге.*

ПЛАН

1. Биринчи сентябрда сабийле къайры бардыла?
2. Ала анда неге юренедиле?

3. Школда сабийле кеслерин къалай джюрюте-диде?

4. Бизни къралны сабийлери къаллайладыла?

МЕН СУУГЪА КЪАЛАЙ КЕТГЕН ЭДИМ

Меннге джети джыл болгъан эди. Бир джолда мен чабакъ тутаргъа суу джагъагъа бардым. Мычымай чабакъ къармакъдан тартды. Мен дженгил огъуна чабакъны тартдым. Аягъым тайыб суугъа джыгъылдым. Мен ол заманлада джюзе билмей эдим. Мени тамада къарнашым Хасан узакъ болмай алайда эди. Ол мыллыгын меннге атды. Мени суу джагъагъа чыгъарды.

Сёзле: *меннге, дженгил огъуна, мыллыгын.*

П Л А Н

1. Мен къайда чабакъ тута эдим?

2. Меннге не болгъан эди?

3. Мени ким къутхарды, эм да къалай къутхарды?

САНИТАР ИТ

Уруш къызыу бара эди. Бир солдатны эки аягъына да окъ тийди. Ол джюрюрча болмады. Бир кесек замандан ол къатында итни кёрдю. Ол санитар ит болгъанды. Аны сыртында санитар сумка байланыб эди. Солдат ол сумкадан байлау бла дарман алыб, джараларын байлады.

Ит ызына чабыб кетди. Мычымай джаралыгъа санитарла алыб келди. Алай бла ит аскерчини ёлюмден къутхарды.

Сёзле: *солдат, санитар, мычымай.*

П Л А Н

1. Уруш къалай бара эди?

2. Солдатха не болгъан эди?

3. Санитар ит келгенинде джаралы не этди?

4. Аскерчи джараларын байлагъандан сора ит не этди?

ИТ САБИЙНИ КЪАЛАЙ КЪУТХАРГЪАНДЫ

От тюшген заманда сабийлени къутхарыргъа бир къауум итлени юретген этедиле. Алай юреннген бир ит 12 сабийни къутхаргъанды. Аны аты Боб болгъанды.

Бир джолда юйге от тюшгенди. Уллула къачхандыла да чыкъгъандыла, гузабада гитче къызчыкъны унутхандыла. Пожарникле Бобну юйге джибергендиле. Бир минутдан джана тургъан юйден Боб къызчыкъны алыб чыкъгъанды, Сабийчикни анасы асыры къууангандан джылагъанды. Хар ким Бобну эркетгендиле. Ол а кесин юйге атаргъа калгъанды. Болмагъанында Бобну бошлагъандыла, ол отда ташайгъанды. Къарасала—Боб энтда бир сабийни алыб келеди. Иги эслеп къарасала, ол а бир уллу гинджи.

Сёзле: *Къутхарыргъа, къауум, гузабада, пожарникле, къууангандан, энтда, гинджи.*

П Л А Н

1. Отдан сабийлени къутхарыучу итле.
2. Боб къызчыкъны къалай къутхаргъаны.
3. Гинджи бла болгъан иш:

АЙШАТХА ТЕНГЛЕРИ БОЛУШДУЛА

Айшатны анасы ауруду. Аны больницагъа салдыла. Юйде Айшат кеси къалды. Юйге да къарай, дерслерин этерге Айшатха къыйын болду. Ол школдан тохтады.

Айшатны тенг къызлары келдиле. Ол алагъа бек къууанды. Айшатха болушургъа оноу этдиле.

Юй джумушда къызчыкъла Айшатха болушуб башладыла. Суу келтирдиле. Ийнекге аш салдыла, печге от этдиле. Сора барысы да бирге дерслерин этдиле. Айшат школгъа джюрюб башлады. Тенгчиклери анга классда юйде да болушуб турдула.

Сёзле: *Больница, къууанды, оноу.*

П Л А Н

1. Айшат кеси джангыз нек къалгъанды?
2. Ол школдан нек тохтагъанды?
3. Къызчыкъла анга къалай болушдула?

СОХТАНЫ КЮНЮ

Сохта эртденбла эртде кьобады, кийимлерин киеди. Эртден ушхуурун ашайды, китабларын алыб, школгъа барады. Школда ол окъуйду, джазады, задача этеди, устазны айтханына эсин бѣлюб тынгылайды, аман кылыкъ этмейди. Дерследен сора ол юйге келеди. Кюнорталыкъ ашайды, керекли юй джумушну этеди. Андан сора нѣгерлери бла ойнайды. Ингирде дерслерин этеди. Керекли затларын сумкасына джыйыб хазырлайды. Заманында джатады.

Сѣзлѣ: *Эртден бла эртде, кийимлерин киеди, ушхууур, кюнорталыкъ.*

П Л А Н

1. Сохта эртденбла не этеди?
2. Сохта школда не этеди?
3. Сохта школдан къайтхандан сора не этеди?

Этиллик иш: „Мени кюнюм“ деген темагъа 1-чи бетде хапар джазыгъыз (башында берилген статьягъа кѣре).

„АТЫЛГЪАН“

(Чаплинаны хапары)

Москваны зоопаркында ана аслан тѣрт балачыкъ табханды. Не эсе да аслан балаларындан ѣнгелегенди, алагъа къарамагъанды: не асырамагъанды, не джылытмагъанды. Биринчи кюнюнде огъуна аслан балачыкъланы ючюсю ѣлгендиле. Тѣртюнчюню мен кесиме алдым. Атына да „Атылгъан“ атадым, не ючюн десенг, анасы атхан эди. Биз аны эмизик бла асыраб башладыкъ.

Асланчыкъны барыбыз да сие эдик: мен, мени джашчыгъым Толя, аны джѣнгерлери, мени къарнашым, ол огъай итчик Пѣри. Кѣб кѣзюуде джашчыкъла, Пѣри эм да „Атылгъан“ тоб оюн, бугъунчакъ оюн ойнай эдиле.

Кюн аriu болса, саулай юйдегиз „Атылгъан“ бла бирге кѣз ача чыгъуучан эдик. Орамда, арбазда, паркда айлана эдик. „Атылгъан“ сабыр-сабыр джюрюй эди. Озуб баргъанла аны ызындан чаба эдиле, бармакъла-

ры бла кѣргюзе эдиле, кычырыкъ эте эдиле. Ол огъай, трамвайны джюрютюучюле трамвайланы тохта-та эдиле.

Сѣзле: *зоопарк, ѳнгелегенди, эмизик, парк, трамвай.*

П Л А Н

1. Аслан балачыкъ Чаплинагъа къалай тюшгенди?
2. Ол асланчыкыгъа „Атылгъан“ деб нек атагъанды?
3. „Атылгъан“ Чаплинаны квартиринде къалай джашай эди?
4. „Атылгъан“ шахарда къалай айлана эди?

КЪАРЫЛГЪАЧЛА

Къарылгъачла бизге джаз келедиле. Ала халиуанлада, чырдылада, къашбакълада уяла этедиле. Гурт джатадыла, балачыкыла чыгъарадыла. Эртденден ингирге дери алагъа къурт, къамжакъ ташыйдыла. Балачыкыларын ѳсдюредиле.

Къач болургъа балачыкылары уллучукъла боладыла. Мычымай барысы да джылы джерлеге кетедиле. Анда кыыш джокъду. Бизде джаз болгъунчу анда турадыла. Джаз болгъанлай, ызларына къайтыб келедиле.

Къарылгъачла адамгъа хайырлыдыла. Битимлеге заран берген къуртну, къамжакъны къурутадыла.

Сѣзле: *халиуан, чырды, хайырлыдыла, битимле.*

П Л А Н

1. Къарылгъачла бизге къачан келедиле?
. Ала мында не этедиле?
3. Къачда ала къайры кетедиле?
4. Къарылгъачла адамгъа не хайыр бередиле?

АЙЮНЮ АЛДАДЫ

Бир-бирде айю адамгъа чабаргъа болады. Бир джолда анга бир сюрюучю тюбегенди. Бу чегетни кыыйры сюреминде болгъанды. Айю шын туруб, ачы кычырыкъ этгенди. Сюрюучю къачыб тебегенди.

Айю сюргенди. Мычымай ол сюрюучюню джете башлагъанды. Сора сюрюучю башындан бёркюн алгъанды да айюню хамхоту таба атханды. Айю тохтагъанды, бёркню сермеб алыб къараб башлагъанды. Сора аны джыртыб тебрегенди. Ол алай мычыгъанында, сюрюучю да къачыб чегетни кыйырына чыкыгъанды. Алай бла айюден къутулгъанды.

Сёзле: бир-бирде, сюрюучю, кыйыры сюремде, хамхот, мычыгъанында.

П Л А Н

1. Сюрюучюню айю бла тюбешгени.
2. Айюню сургени.
3. Айюню бёрк бла мычыгъаны.
4. Сюрюучю къутулду.

Этиллик иш. Бу хапарны сюрюучюню атындан айтыгъыз (1-чи бетде).

ТИМУРЧУЛА

Гитче кызычыкны, Лиданы атасы, къазауатны заманында ёлгенди. Анасы ишлерге заводха джарашханды. Ол эртденбла эртде ишге кетгенди. Юйде Лида кеси квалгъанды. Анга къарар адам болмагъанды.

Бу затны школ сабийле билгендиле. Ала Лидагъа келгендиле. Вася бла Олег мычхы тартхандыла, Игорь томураулары джаргъанды. Наташа суу келтиргенди, Лида бла ойнагъанды.

Ишден сора анасы юйге къайтханды. Ол сабийлеге уллу бюсюреу этгенди, аланы керти тимурчула болгъанларын айтханды.

Сёзле: тимурчула, фронт, эртденбла, эртде, томураула, бюсюреу.

П Л А Н

1. Юйде Лида кеси джангыз.
2. Фронтда ёлген атасыны юйдегисине школчула къалай болушдула?
3. Лиданы анасы сабийлеге къалай бюсюреу этди?

ЭСКИ ТЕМИР ДЖЫЙЫУ

Школда эски металл джыя эдиле. Осман бир эски багъыр таз табды. Мурат бир темир чарх келтирди. Фатима тюбю тюшген бир чоюн келтирди. Сабийле дагъы да металлдан этилген кёб эски зат джыйдыла.

Быланы барысын да сабийле складха элтдиле. Алайдан аланы заводха ашырдыла. Заводда аланы эритирикдиле, металла аллыкъдыла. Ол металдан ишчиле джангы машинала этерикдиле.

Сёзле: *металлолом, чарх, чоюн, склад.*

П Л А Н

1. Школда не джыйгъандыла?
2. Металлоломну ала къайры элтдиле?
3. Заводда эски металны не этерикдиле?

БИЗНИ ЭЛИБИЗ

Изложениени планы

1. Сиз не элде джашайсыз?
2. Сизни элни къаты бла не да ичи бла не суу барады?
3. Сизни школугъуз сууну къайсы джанында—онг джанындамы сол джанындамы—салыннганды?
4. Сиз сууну къайдан аласыз?
5. Сизни элни къаты бла не да ичи бла къаллай джолла озадыла?

КЕЗЛЮКЛЮ ТАУУКЪ

Кёзлюкле адамлагъа джарагъан бла къалмай, ала тауукълагъа да джарай кёреме.

Тауукъ фермалада тауукъланы бир бирлери бла джагъалашханларын кёрюрге боллукъду. Аллай тауукъла гаккыны къалгъан тауукъладан аз табадыла.

Японияда бир алим аллай тауукъланы кёз къабакъларыны тюбю бла чайыр бетли (роза бетли) пластмасадан кёзлюкле салгъанды. Аллай кёзлюклю тауукъла

рахат боладыла, бир бирлери бла джагъалашмайдыла, гаккы да артыкъ табадыла.

Сѣзле: *тауукъ, ферма, гаккы, кѣз къабакъ, чайыр бетли, пластмасса, Япония, алим, рахат.*

П Л А Н

1. Джагъалашыучу тауукъланы къалгъанладан башхалыкълары неди?
2. Ала джагъалашмаз ючюн не этгендиле?
3. Тауукъла рахат болгъанларында не болгъанды?

ДИГИЗА ПИЛ

Индияда бир юйдегиде пил болгъанды. Аналары ишге кетсе, сабийчиклерин пилге къоюб тургъанды. Пил сабийге дигизалыкъ этиб тургъанды. Сабийчик арбазда сюркеле-сюркеле узакъ кете эди. Пил узун бурну бла аны акъырын ёрге алыб, арбазны ортасына сала эди.

Бир бирде сабий джылай эди. Пил аны бурну бла ойната эди, джубанта эди. Сабийчик джукълагъан заманда пил бурну бла аны чибинлерин къорууй эди.

Сабийчик кесини уллу дигизасын бек сюе эди. Дигиза да аны сюе эди.

Сѣзле: *Индия, дигиза, сюркеле-сюркеле, джубанта эди.*

П Л А Н

1. Бу къайда болгъанды?
2. Анасы сабийчикни кимге къоя эди?
3. Пил сабийчикге къалай къарай эди?
4. Сабийчик кесини уллу дигизасына къалай къарай эди?

ЭКИ НЁГЕР

(Л. Толстойдан.)

Эки нёгер бара-бара чегетге киргендиле. Бирини шкогу болгъанды. Бара тургъанлай, алларындан бир айю чыкъгъанды. Шкогу болгъан къачыб бир терекге ёрлегенди. Нёгери джолда къалгъанды да кетгенди. Айю ёлгеннге хазна тиймегени эсине тюшгенди. Эрлай джерге джатханды, кесин ёлгенча этгенди. Айю аны къатына келгенди, ол а солугъанын да тыйгъанды. Айю аны ийисегенди да кетгенди.

Айю туурадан ташайгъанында, шоклу терекден тюшгенди да нёгерине; „Алан, айю сени къулагъынга не шыбырдай эди“—дегенди. „Къыйынлыкъда нёгерин атхан адам аман адамды, деди айю,“—дегенди нёгери.

Сёзле: *бара-бара, шкогу, айю, эрлай иискегенди.*

П Л А Н

1. Эки нёгерни айю бла тюбешгенлери.
2. Ол тюбешинде ала къалай этедиле?
3. Кесин ёлгенча этгеннге айю не этеди?
4. Айю кетгенден сора эки нёгерни ушакълары.

ЮЧ ТЕНГ

(В. Осеевадан)

Дахир школгъа алгъан азыкъчыгъын тюшюргенди да къойгъанды. Уллу переменада хар ким азыкъларын ашаб башлагъандыла. Дахир а арлакъда сюелгенди да къалгъанды.

Дахирни къатына нѣгери Аскер келгенди да ол азыкъ нек ашамагъанын сорганды. Дахир азыгъын джолда тюшюрюб келгенин айтханды.

„Кюн ортагъа дери кѣб барды, алай болгъаны уа аман болгъанды,“—дегенди да, Аскер джаллагъанды да кетгенди.

Дахирни къатына экинчи нѣгери Адей келгенди, Дахир азыкъны къалай тюшюргенин соргъанды. „Эндиден сора азыгъынгы хурджунунга сала турма, сумканга сала тур,“—дегенди да джаллагъанды.

Науруз а джукъ да айтмагъанды; азыкъчыгъыны джартысын Дахирге бергенди.

П Л А Н

1. Дахир азыкъсыз нек къалгъанды?
2. Нѣгери Аскер Дахирге не соргъанды? Эм да не айтханды?
3. Дахирге Адей къаллай оноу этгенди?
4. Дахирни азыгъы болмагъанын кѣргенинде, Науруз не этди?

ТЮЛКЮ БЛА ТУРНА

(Таурух.)

Тюлкю Турна бла шохай болгъанды да аны къонакъгъа чакъыргъанды. Турна Тюлкюге къонакъгъа келгенди. Тюлкю баста этгенди, аны сай табакъгъа джакъгъанды да Турнаны аллына салгъанды. Турна бурнун табакъгъа, табакъгъа къакъгъанды, ауузуна уа джукъ бармагъанды. Тюлкю уа эрлай бастаны джаллагъанды да бошагъанды.

Экинчи кюнюнде Турна Тюлкюню къонакъгъа чакъыргъанды: Тюлкю келгенди. Турна джаркой этгенди, тар бойну болгъан къошуннга къуйгъанды, тюлкю къошунну тѣгерегине айланады, башы къошуннга кирмейди. Турна уа узун бойнун узатханды да, къошунну болгъанын чѣблегенди да бошагъанды.

Андан сора тюлкю бла турнаны шохлукълары бошалгъанды.

Сѣзле: *баста, эрлай, чѣблегенди, джаркой.*

П Л А Н

1. Тюлкую кесине кьонакьгъа кимни чакъыр-гъанды?
2. Ол турнагъа къаллай ашарыкъ этгенди, къалай тукъум салгъанды?
3. Турна ызына ачлай бек кетгенди?
4. Турна ол затны тюлкуюге къалай къайтарганды?

АНАСЫНЫ ПОРТФЕЛИ

(„Пионерская правда“ газетден.)

Мени анам заводда техник болуб ишлейди. Атам фронтда ёлгенди. Анам ишге эртде кетеди, ишден кеч келеди. Алай болса да анам ушхууур этерге, юйню джыяргъа джетишеди. Кесини уа портфели сёгюлгенди, аны тигерге уа заман табмайды.

Бир джолда анам заводдан келиб, солургъа таянды. Ол алай арыгъан эди! Портфели уа тапчанны юсюнде, тешиги да меннге къарайды. Ийне да, халы да алдым, портфелни сёгюлгенин тикдим. Сора сауутланы да, анамы галошларын да джуудум, аны ызындан юйню тюбюн джуудум. Быланы этгенден сора дерслериме олтурдум. Дерслеримден сора тешиндим да джукъларгъа джатдым.

Мычымай анам уянды, сагъатына къарады. Ишге олтурургъа портфелине узалды. Былайда анам сейир болду, сора акъырын ышарды. Мен кесими джукълагъанча этдим. Сора анам акъыртын мени къатыма келди. Мен кёзлерими ачмадым.

Мени ол заманда джукъламагъанымы анам энтда билмейди.

Сёзле: *портфель, техник, табчан, сауутла, уянды.*

П Л А Н

1. Къызчыкъ анасы бла къалай джашай эди?
2. Къызчыкъ анасына къалай болушду?
3. Портфельни ким джамагъанын анасы билдими?
4. Анасы не этди?

ДЖИГИТ ШКОЛЧУ

Свердловск деген шахардан узакъ болмай быллай иш болгъанды.

Терен сууну джагъасында джети джыл болгъан эки джашчыкъ джуууна тургъандыла. Аланы бирчиги джюзюб узакъ кетгенди. Сора ол къарыусуз болуб, бата башлагъанды. Аны нѣгерчиги: „Батады! Батады! Бери чабыгъыз!“—деб хахайны бергенди.

Хахайгъа 6-чы классны сохтасы Ваня Опарин джетгенди. Ол суугъа кесин атханды, хар талай минутдан батханны суу джагъасына чыгъаргъанды. Алай а муну сау ышаны болмагъанды. Ваня Опарин эс ташламагъанды. Ол джашчыкъгъа усталыкъ солуу (искусственное дыхание) этдиргенди, сора ол аязыгъанды. Ваня Опариннѣ райсовет саугъа бергенди. Къачда окъуу башланганында, школу джаш джигитге улуу махтау салгъанды, бюсюреу этгендиле. Школну къабыргъа газетинде джигитлигини юсюнден джазылгъанды.

Сѣзле: *Свердловск, усталыкъ, солуу, аязыгъанды, бюсюреу.*

П Л А Н

1. Ваня Опарин джашчыкъны къалай къутхаргъанды?

2. Ваняны этгенине райсовет бла школ къалай къарадыла?

Этерге. Сиз джюзерге къалай юреннгенсиз, хапарын айтыгъыз.

ЭСГЕ ТЮШЮРЮУ

(*М. Горькийден.*)

Меннге онеки джыл болгъанында, мен бир-бирледе орамдан джашчыкъланы джыйыб, ала бла сау кюннге чегетге кетиучен эдим. Сабийле алтыдан оннга дери бола эдиле. Ала гитчечикле эдиле: кимге тѣрт джыл, кимге алты джыл.

Чегетде кѣб айлана эдик. Ызыбызгъа юйге къайтыр заманда бир къауумубуз джаяулай келалмай эдиле.

Аллайлагъа болушур ючюн, мени креслом бар эди. Креслону сыртыма бегите эдим. Арыгъанланы анга олтурта эдим. Алай бла аланы юйге джыя эдим.

П Л А Н

1. Чегетде ойнаркъа Горький кимлени джыя эди?
2. Сабийлени уллулукълары къалай эди?
3. Джашчыкъла чегетде не эте эдиле?
4. Горький ала бла юйге къалай къайта эди?

Этиллик иш. Бу хапарны ычюнчю бетде айтыгъыз (не да джазыгъыз).

КОМСОМОЛЧУ МАТРОСОВНУ ДЖИГИТЛИГИ

Сау кечени батальон чегетде барыб турду. Чернушки деген элни алыргъа керек эди. Кече шош эди. Комсомолчу Саша Матросов автоматчыланы алларында бара эди.

Танг атаргъа автоматчыла чегетни къыйырына чыкъдыла. Чернушки деген эл энди узакъ тюл эди. Джабджангъыз талачыкъдан атларгъа керек эди. Алай а былайда автоматчыла джаугъа тюбедиле. Дуппурдан джауну пулемётлары ата эдиле, алай а дзот бар эди. Талада кёрюнюрге болмай эди, алайгъа фашистле тохтаусуз атханлай тура эдиле. Автоматчыла онг джаны бла сюркелиб да бир тебредиле. Алай а ала талагъа чыкъгъанлай. амбразурадан пулемёт къуйду. Автоматчыланы бирин олсагъатдан ёлтюрдюле. Экеуленни джаралы этдиле. Автоматчыланы бир къауумуну сол джаны бла сюркелдиле, алай а была да къырылдыла.

Ол заманда Саша Матросов кесин дзотха атыб, аны амбразурасын кёкюреги бла джабды. Окъла аны санларындан ёте эдиле, алай а бизни аскерлерибизге джетелмей эдиле.

Муну былай кёргенлеринде бизни аскерлерибиз, къобуб алгъа атылдыла. Джауну дзотун алдыла. Аны ызындан Чернушка элни да алдыла.

Комсомолчу Матросов Родинабыз ючюн ма былай ёлгенди. Анга Совет Союзну Джигити деген сыйлы ат берилгенди.

Сёзле: батальон, Чернушки, автоматчыла, пулемёт, дзот, фашистле, сюркелиб, амбразура, Совет Союзну Джигити.

П Л А Н

1. Автоматчыла не буйрукъ бердиле?
2. Автоматчыла дуппурну нек алалмай эдиле?
3. Комсомолчу Матросов къаллай джигитлик этди?
4. Бизни къралыбыз Матросовну сыйын къалай кёрдю?

МИША ЛОПАТИНИ ДЖИГИТЛИГИ

(„Пионерская правда“ газетден.)

Бу декабрны бир сууукъ кюнюнде болгъанды. Орамда сабийле ойнай тургъандыла. Аланы ичинде пионер Миша Лопатин да болгъанды. Сора суу ызындан бир къычырыкъла чыкъдыла. Джашчыкъла ары атылдыла. Анда ийнеклени суугъа кёмюле баргъанларын кёрдюле.

Иш былай болгъанды. Суу бузлаб болгъанды, ортасында ачыкъ джери болгъанды. Суу ичирирге ийнеклени алайгъа сургендиле. Алайда буз сыннганды. Ийнекле суугъа кетгендиле. Миша дженгил огъуна джыджым табханды, тыш кийимлерин тешгенди, буз суугъа кесин атханды. Ол джыджымны ийнеклени мюйюзлерине тагъыб, къалгъанла да тартыб, тышына чыгъарыб баргъандыла. Былай бла джашчыкъла 12 ийнекни чыгъаргъандыла. Къалгъан 12 ийнекни колхозчула джетиб чыгъаргъандыла.

Мишаны кийиндириб джууукъда юйге джетдиргендиле, къургъакъ кийимле кийдиргендиле. Джылыннгынчы аны орамгъа иймегендиле.

Мишаны бу джигитлигини юсюнден колхоз Москвагъа джазгъанды. Миша Лопатин кюмюш медаль бла саугъаланнганды.

П Л А Н

1. Ийнекlege болгъан чарпыулукъ.
2. Мишаны этген джигитлиги.
3. Саугъа.

Этерге иш. Миша Лопатинни аты бла изложение джазыгъыз. Хапаргъа энтда къаллай суратла салыргъа боллукъду? Хапарны аягъына не къошакъ этерге боллукъду?

ДЖАНЫУАРЛАНЫ ШОХЛУКЪЛАРЫ

(П. Мантейфельден.)

Зоопаркда бир сейир къауум джашайды. Анда эки бёрюню, айюню, бир талай еотну, борсукъну, тюлкюню бирге ёсдюргендиле. Къыш быланы барысын да бирге къойгъандыла. Была бир бирлерин джыртыб къоярыкъдыла деб, адамны кёлюне келирге боллукъду, алай болса да ала бусагъатха дери бир клеткада джашайдыла.

Быланы ичинде ана бёрю (къанчыкъ джаллы) тамадагъа саналады. Ол джорукъ салады, джагъалашыргъа къоймайды, бир мизамда тутады. Муну аты Диктады.

Бир бирде айю ал аякълары бла борсукъну кёкюрегине къысыб, арт аякъларына шын туруб, клеткада айланады. Борсукъ къычырыкъ этиб башлайды. Ол заманда Дикта къобады, къуйругъун къайырады. Айю аны сан этмесе, айюню къатына барыб, анга джити къарайды. Айю олсагъатдан борсукъну иеди.

Бу джыйыннга ашарыкъны юлешмей, бирге береди. Ашарыкъгъа эм алгъа айю джетеди, аны аллына алыб кишиге бермейди. Ол заманда бёрю къатына барады, кёзюне джити къарайды. Айю башын бир джанына бурады, терсине къарайды, ашны уа ычхындырмайды. Диктаны джити азаулары кёрюнедиле... Бу да болушмаса, айюню имбашындан къабады. Ашарыкъны къоюб, айю эки-юч атламны артына турады.

Бёрю кесине юлюш алады; тюлкюле, еотла, борсукъла да юлюшлерин аладыла. Айю уа сюелиб сакълаб турады.

Бир джолда, сынар ючюн, былагъа тышындан бир башха тюлкюню атхандыла. Ол аланы джорукъларын билмегенди. Беш минутдан аны пара-чара этгендиле.

Была гитчеликден бирге ёсгендиле. Энди уллу болгъанларында да, тар клетканы ичинде бирге джашайдыла.

Сёзле: айю, еот, Дикта, мизам.

П Л А Н

1. Джаныуарланы бирикген джыйындары.
2. Джыйынны тамадасы.
3. Джорукъну бузуучу.
4. Ушхууур ашаулары.
5. Тышындан келген тюркюню чачханлары.
6. Бу джаныуарланы бир джыйын этерге не болушханды?

ТАУКЕЛ ПИОНЕР КЪЫЗЧЫКЪ

Джетинчи классны сохтасы Люда школдан къайтыб келе эди. Сора бир юнню терезелеринден отну багъыр тамгъаларын эследи. Люда от тюршгенин ангылады.

Люда дженгил огъуна юйге чабыб джетди. Эшикни кирити болду. Люда кесин терезеге атды, мияласын сындырды, ичине тюршдю. Ачы тюртюн аны тегерегин алды, кезлерин да сюрте, таукел къызчыкъ тегерегине къарады. Отну тили къабыргъаланы джалай эди. От дженгил джайылыб тебреди.

Мюйюшде суу челекни алыб, Люда отха къуюб башлады. Ол заманга элчиле да джетдиле. Алай а уллула терезени кезюнден кирелмедиле. Сора ала тышындан Людагъа болушуб башладыла. Челекле бла сууну ала къызчыкъгъа терезеден узатыб башладыла. Джыйырма минутну Люда от бла къазауат этди, эм артында отну хорлады.

Джигитлик, таукеллик этгени ючюн, Люданы бууун сагъат бла саугъаладыла.

П Л А Н

1. Люда от тюршгенин эследи.
2. Ол юйге къалай кирди?
3. Пионер къызчыкъны от бла кюрешгени.
4. Тыйыншлы саугъа.

АЛТЫН ТАУУКЪ

(Къарачай халкъ таурух.)

Эртде-эртде бир кишини юч джашы болгъанды. Аланы бачхаларында джангыз бир алма терек бар эди. Хар джыл сайын терекни эм башында джангыз бир

алтын алма битгенди. Къарт киши аны ашаб, къарыуу кючю орнуна келиб тургъанды. Бир джыл алма бишиб алыр заманы джетгенлей, аны ким эсе да урлаб кетгенди. Экинчи джыл алманы бишер заманы джетгенлей, къарт терекни сакъларгъа барыб, танг аласында джукълаб къалыб, алманы урлатыб къойгъанды. Дагъыда бир джылдан терекни сакъларгъа тамада джашын ийгенди. Ол да кечени ортасында джукълаб, алманы урлатыб къойгъанды.

Дагъыда бир джылдан терекни сакъларгъа ортанчы джашы баргъанды. Ол да джукълаб къалыб, алма урланыб кетгенди. Къарт киши таза къарыусуз болгъанды. Артдан энтда бир джыл ётуб, терекни сакъларгъа кичи джашы Хасан баргъанды. Кечени кече узуну джукъламай, чыкъ бла бетин къолун джуууб, терекге къараб тургъанды. Кечени бир заманында бир алтын тауукъ учуб келиб алманы къабханлай, Хасан садагъын атыб, джангыз бир тюгюн тюшюргенди...

Сёзле: *эртде-эртде, къарыуу-кючю.*

П Л А Н

1. Къартны терегинде алтын алма битгени.
2. Аны урлагъанны табалмагъанлары.
3. Кичи джашы джукъламаз ючюн не этгенди?

МАМУРАЧЛА ДЖУУУНАДЫЛА

(„Чегет газетден“)

Бир джолда уучу чегет сууну бойну бла тебрегенди. Бара тургъанлай, бутакъланы чыкълардагъан тауушларын эшитгенди. Айю болур деб кёлуне келгенди да эрлай терекге ёрлегенди.

Кёкенледен эки мамурачы бла бир айю чыкългъанды. Айю мамурачланы бирин сермеб джагъасындан алгъанды, суугъа-суугъа ургъанды. Мамурашчыкъ къансыгъанды, ары-бери булгъанганды. Аны кёргенинде, бириси мамурашчыкъ чегет таба къачыб тебрегенди. Анасы джетгенди да къагъын-согъун этгенди, алыб келгенди да аны да суугъа ургъанды.

Кюн исси эди. Мамурачла джууунганларына разы болгъандыла. Суу аланы джарыкъ этгенди.

Джууунгандан сора, айюле чегетге ташайгъандыла. Уучу да къоркъмай джерге тюшгенди.

П Л А Н

1. Уучу ана айю бла кяалай тюбешди?
2. Айю мамурашланы сууда кяалай джууундурду?

Этерге. Биринчи сурат бла арт суратны арасында кяаллай суратла салыргъа боллукъду? Бу суратланы аууздан айтыгъыз, суратлагъыз. Ол суратлауну уучуну бетинден да айтыгъыз.

ДЖАРАЛЫ БАБУШ

Бир мараучу ити бла кёлню кяаты бла озуб теб-регенди. Сора ит кесин кяамишле таба атханды. Мараучу да аны ызындан чабханды. Джюджеклери бла бир бабуш джюзюб кяамишледен чыкыгъанды. Кёб сагъыш да этмей мараучу атханды. Шкок атылгъанлай, бабуш балачыкяла ханс таба кяачхандыла. Бабуш да аланы ызларындан кетгенди.

Бир кесекден бабуш джангыдан кяамишледен чыкыгъанды. Мараучу аны бир кяанаты кяан джугъу болуб бир джанына салыннганын кёргенди. Бабуш джаралы кяанатын да сан этмей, акъырын джюзе, балаларын чакъыра эди. Бабушчукяла аналарыны тауушуна джууаб этиб башладыла. Ала бир бири ызларындан аналарына чыкыдыла. Аланы кёргенинде, мараучуну джюреги ауруду, кеси-кесине айыб этди. Ол итин да чакъырыб юйюне кяайтыб кетди. Бу джолдан сора джюджеги болгъан кяанатлыны атмазгъа кеси кесине сёз берди.

Сёзле: *кяамиш, хансла, джууаб, айыб, кяайтыб.*

П Л А Н

1. Мараучу бабушну кёрдю.
2. Шкок атылды.
3. Джаралы бабуш балачыкяларын чакъырады.
4. Мараучу кесине нек айыб этди?
5. Андан ары заманнга мараучу не оноу этди?

ТАЙГАДА

(Соколов-Микитовдан.)

Узакъ тайгада чегет уучула—эвенкле—джашайдыла. Къышны къыш узуну эвенкле тайгада уугъа айланадыла, джай а колхозлада ишлейдиле, чабакъ тутадыла, бууланы кютедиле.

Гитче уучучукъ Мучанча школгъа кесини буууна миниб барады. Мучанчаны тончугъу буу териденди, башында тыйын бёркю, кьолларында тери кьол кьаблары. Къаты сокъмакъда дженгил буу джарыкъ, дженгил барады.

Кёксюл туюкю агъач кьоянчыкъла терекден терекге секиредиле. Тереклени туюбюнде кьарда джаныуар, кьанатлы ызла кёрюнедиле. Тайгада ызла кёбдюле.

Мучанча джырчыкъларын джырлай барады. Не кёрсе аны юсюнден джырлайды. Мучанчагъа джангы школда иги боллукъду. Анда аны кесини орундукъчугъу, столчугъу барды. Ол анда джазгъа дери окъурукъду, сейир китабчыкъла да окъурукъду.

Тайгада джаз дженгил башланлыкъды. Кьарла эрикдиле, суула шууулдарыкъдыла, джырлаучу чыпчыкъла келликдиле, гокка хансла чыгъарыкъдыла.

Мучанча джайгъа кесини туугъан колхозуна кьайтырыкъды. Бууланы кютерге атасына болушурукъду, чабакъ тутарыкъды, джашил тайгада айланлыкъды. Джай тайгада кёгет кёбдю: кьара дугъум, кьара шкилди, къызыл шкилди.

Джазны, джайны эсине тюшюре, ма былай барады Мучанча. Эсине тюшсе аны, джырлайды.

Сёзле: *эвенкле, тыйын, кёксюл, джаныуар, сейир, шууулдарыкъдыла, школда.*

П Л А Н

1. Тайгада эвенкле не ишлеб джашайдыла?
2. Мучанча школгъа кетиб барады.
3. Къыш тайганы болуму.
4. Мучанча нелени джырлайды?
5. Джазны, джай ишлени юсюнден Мучанчаны эсине не затла тюшедиле?

ПАЛЬМА

(„Костёр“ деген журналдан.)

Владимир Ильич Ленин табигъатны бек сюе эди. Чегет хансланы, акъ кьайынны, джашил назланы артыкъ да бек сюе эди. Ленин иги уучу эди, ол чегетледе айланьргъа сюе эди. Джангыз аны суймегени:

безир ючюн кесилген тереклени, тебленген гокка хансланы кёрсе, джаны кыйнала эди.

Ол тереклени, гокка хансланы ёсуб, битиб сау джашаб тургъанларын джарата эди. Ол бизни чегет-лерибизни, терек бачхаларыбызны кыйгъыларын бек эте эди.

Кремльде Ленинни кабинетинде кёк боялгъан джык-кырда джангыз бир пальма ёсе эди. Къалай эсе да алай болду: Ленин ауругъан кёзюуде ол пальма да ауруду. Страусну тюклерине ушаш аны мазаллы чапракълары саргъалыб башладыла.

Бир джолда Ленин кабинетинде полгъа тюшюб тургъан сары чапракъны табды. Ол анга кыйгъылы болду. Пальмагъа джарарыкъ бир уста таб деб, ол кыагъытчысындан тиледи. Аллай адамны Москвада табыб, Ленинге келтирдиле. Ол ауругъан терекге къараб башлады.

Бир кёзюуде Ленинге къарагъан доктор да келди. Сора Ленин анга: „Сабырчыкъ этигиз, марджа, былайда эки ауругъан барбыз, врачла кёзюулери бла (очередлери) къарайдыла“,—деб накъырда этди.

Сёзле: *пальма, табигъат, Кремль, кабинет, джыккыр, страус.*

П Л А Н

1. Ленин табигъатда артыкъ да бек нени сюе эди?
2. Ленинни джаны нени кёрсе кыйналыучан эди?
3. Ленинни кабинетинде пальмагъа не болгъан эди?
4. Ленин докторуна къаллай накъырда этди?

Этерге. Берилген план бла хапарны джарашдырыб айтыгъыз. Аягъын не бла бошаргъа боллугъун кесигиз джарашдырыгъыз.

МЕНИ ДЖАШЫМ

Мени джашым Олегни Гриша деб тенги бар эди. Олег бла Гриша сау кюнню узагъына терекле тюбюнде ойнай эдиле. Гришаны анасы ауруучу эди, атасы уа джокъ эди. Ол себебден Гриша кыйналыб джашай эди.

Биринчи майгъа мен Олегге эки джангы кийим

тикген эдим: бир тыш кёлек бла бир матроска. Олег бютюн да бек матросканы джаратхан эди. Эрлай ол мени къатыма келиб, дженгимден тутуб:

— Билемисе, энди мени эки кёлегим болады, Гришаны уа бири да джокъду; кел, матросканы Гришагъа саугъагъа берейик,—деди.

Мен матросканы къагъытха чырмадым, Олег, къуанч тыбырлы болуб, аны кесини тенгине алыб кетди.

Сёзле: *Олег, Гриша, матроска, кийим, къуанч тыбырлы болуб.*

П Л А Н

1. Олегни тенги ким эди?
2. Ала къалай ойнай эдиле?
3. Биринчи майгъа Олегге анасы не саугъа этген эди?
4. Олег анасындан не тиледи?
5. Олег халал тенгди деб, не ючюн айтыргъа боллукъду?

КИРОВ БЛА САБИЙЛЕ

Эртденбла сагъат тогъузда, мен Кировну юйюню аллы бла ишге кетиб бара эдим. Бир джанымдан бир мешна чыкъды. Анда Киров, дагъыда джети сабий олтуруб келе эдиле. Сабийле кюле, къычыра, Киров да алагъа къошулуб кюле эди.

Мен тохтадым. Арабин, быланы Киров къайры алыб бара болур деб, сагъыш этдим. Мешна орамда бир кесек айланыб, Кировну юйюню аллында тохтады. Сабийле секириб-секириб мешнадан тюшдюле. Киров бла шофер къалдыла. Шофер сигнал берди.

Сабийле къычырдыла:

— Сергей Миронович, эртденбла ишге къайсы заманда барлыкъбыз?

Киров кюлдю:

— Тамбла бу заманда барлыкъбыз,—деди.

Сабийле бек къууаныб юйлерине кетдиле.

Сёзле: *Сергей Миронович Киров, сигнал, шофёр,*

П Л А Н

1. Бу иш къалайда не заманда болгъанды?
2. Киров сабийлени машинада къалай айландыргъанды?

ЛЕНИННИ САБИЙ ЗАМАНЫ

Владимир Ильични тамада эгечи Анна Ильинична хапар айтады. Володя кзуру да бир заманда кюба эди. Ол гимназиягъа эртден бла сегиз сагъат бла джарымгъа бара эди.

Джети сагъатда Володя кеси уяна эди, аны джангыз да киши уятмай эди. Уянганлай кийине эди, тишлерин, кюлун, бетин джууа эди, белине дери юсюн мылы джанджаулукъ бла сюрте эди...

Володя орнун кеси джыя эди. Кюлун, бетин джууб, кийиниб бошагъандан сора, кече хазыр этиб кюйгъан дерслерине эртден бла джангыдан кюрай эди. Ол кюсюде анабыз эртден ашарыкны хазыр эте эди. Барыбыз да бирге джыйылыб, эртден ушхуур ашай эдик. Табакъда джукъ кюймай, берилген ашарыкны ашаб бошаргъа керек бола эди. Бу затха артыксыз да бек Володя сакъ эди...

Володяны кюалгъан сабийлени да кюолларына анабыз ашарыкъ сала эди. Володя юлюшюн сумкасына сала эди. Кюшакъгъа алма берилсе, артыкъ да бек разы бола эди.

Чайдан сора ол он минутну тынч олтура эди, не ючюн десенг, исси чайдан сора кюьсха огъуна сууукъгъа чыгъаргъа анабыз кюймай эди: тамакларыбыз аурур деб кюоркъа эди.

Сегиз сагъат бла он минутда Володя кюба эди, атабыз, анабыз бла саламлашыб айырыла эди, дженгил огъуна кийине эди, гимназияда кийиучю форма кийимлерини тюмелерин да этиб кете эди.

С ёзле: Владимир Ильич, Анна Ильинична, гимназия, уяна эди, джанджаулукъ, кёзюуде.

П Л А Н

1. Эртден бла джети сагъатда.
2. Дерслени джангыртыу.
3. Эртден ушхуур.
4. Школгъа кетерге хазырлануу.

СОЛДАТ ЁТМЕК

(В. Бонч-Бруевичден.)

Большевиклени партиясы оноуну кьолгъа алгъандан сора, бек керекли ишлеге къараб башлады. Халкъгъа рахатлыкъ, мамырлыкъ берирге керек эди. Помещикледен джерлени сыйырыб, элчилеге берирге керек эди. Ашарыкъны къайгъысын этерге керек эди, не ючюн десенг, 1917 джылда болум бек кыйын эди: шахарлада адамла ач эдиле.

Эртденбла джети сагъат эди. Бир кесекден Совнаркомгъа (Халкъ комиссарланы Советине (аскерден къайтхан бир солдат кириб келди. Мен бош тюл эдим да, солдатха бир кесекчик сабыр бол дедим.

Къанга буруучукъну артында сюелиб, ол солдат тёрт джанына къараб башлады.

Бу кёзюуде буфетчибиз Маня меннге айланыб: „Къалай этейим, Владимир Дмитриевич, бизни чырт джугъубуз джокъду; не шекер, не ётмек кесек; чай бла туздан сора джукъ джокъду. Мен быланы Владимир Ильичге къалай элтейим, ол ачды сора,“—деди.

Солдат бизни сёлешгенибизни эшитди. Сора таукел айтды: „Огъай, андан хайыр джокъду! Ким къалай болса да, биз Владимир Ильични ач этмезбиз!“—деди. Сора имбашын силкиб, сыртындан машогун тюшюрдю, чурукъ башындан бычагъын чыгъарды, машогундан бир тегерек ётмекни чыгъарыб, тартыб эки кесек этди.

Ётмекни джартысын машогуна салды, экинчи джартысын да Манягъа узата, айтды: „Ма бу ётмекчикни Владимир Ильичге!“

Маня бек къууанды: „Сау бол, солдатчыкъ!“—деди.

Олсагъатдан огъуна Маня Владимир Ильични кабинетине кирди. Бир талай минутдан Владимир Ильич

кабинетини эшигин ачыб, солдатха айланыб: „Бек сау бол, багъалы джолдаш, мен быллай татыулу ётмек ёмюрде ашамагъанма.“—деди.

Сёзле: большевиклени партиясы, помещикле, Совнарком, имбашын силкиб, кабинет.

П Л А Н

1. 1917 джылда Совет властны бек баш ишлери.
2. Солдатны Совнаркомгъа келгени.
3. Буфетчи Маняны Владимир Дмитриевич бла сёлешгени.
4. Солдатны этген чомартлыгъы.
5. Владимир Ильични бюсюреу этгени.

ЧАПАЕВ

1918-чи джылда Колчак Сибирде акъ аскер къурагъанды. Ол Совет власть джанлы болгъан эллилени, ишчилени ёлтюргенди, не джаны бла да аланы инджитгенди.

Ол заманда Къызыл Аскерни уллу кючю Колчак бла кюреширге салыннганды. Анда Къызыл Аскерге башчылыкъ этген айтылгъан аскер тамада Фрунзе болгъанды. Фрунзени аскеринде джигитлиги халкъгъа айтылгъан халкъ джигити Чапаев да болгъанды. Ненча урушса да, Чапаев акъланы чачыратыб хорлаб тургъанды. Акъла Чапаевден отдан къоркъгъанча къоркъгъандыла, Ол Колчакдан Уфа деген уллу шахарны да сыйыргъанды.

Бир талай замандан Чапаевни дивизиясына Урал фронтха барыргъа буйрукъ болгъанды. Тёгерегин акъ аскерле къуршалаб тургъан Уральск деген шахарны Чапаев башына бош этгенди. Андан сора, бир кече, акъла Чапаевни штабыны тёгерегин алгъандыла. Мычмай акъла бла уруш башланнганды.

Асланлача кюреше, Чапаевни джёнгерлерини бир кесегинден къалгъанлары алайда къырылгъандыла. Чапаев кеси пулемёт бла акъланы къырыб тургъанды. Сау къалгъан джёнгерлерин да алыб, Чапаев Урал суудан джюзюб ётерге умут этгенди. Алай болса да джауланы окълары сууда аны джетгендиле.

Былай бла халкъ джигити Чапаев Урал сууда джигит ёлюмюнден ёлгенди.

Сёзле: *Уральск, Уфа, Фрунзе, Колчак, Къызыл Аскер, Сибирь.*

П Л А Н

1. 1918-чи джылда Сибирде акъ аскерлени ким къурагъанды?

2. Совет власть джаллы болгъанланы Колчак къалай къыйнагъанды?

3. Колчак бла кюреширге башчыгъа ким салынганды?

4. Халкъ джигити Чапаев акъла бла къалай кюрешгенди?

5. Чапаев къалай ёлгенди.

САУ БОЛСУН АТА ДЖУРТУБУЗ

(Мазурукдан.)

Кече сууукълары бла, кюндюз джарыкъ кюнлери бла март келди.

Рига заливде (Латвияда) алкъын буз кючлю эди, алай а суу джагъалада эриб башлагъан эди. Суу джагъадан узакъда кирсиз хауа солургъа эринчек тюленле бузну юсюне чыкъгъандыла. Эки колхоз чабакъчы Юхан бла Август тюленле ёлтюрюрге чыкъгъандыла. Чаналарын да тартыб, ала къаты бузда дженгил бара эдиле.

Аланы джоллары болгъанды. Соря тюленлени да чанагъа салыб, ызларына айлангандыла. Ингир бола башлагъан эди. Къалын тубан суу джагъаны басхан эди. Иги къарасала, ала бла суу джагъаны арасында буз кетиб, суу ачылыб тура эди. Ортада суу кенгден кенг болуб башлады, ала бузну юсюнде тенгиз таба джаллай барадыла. Кече болду.

Ол кече колхозда киши джукъламагъан эди. Суу ызында уллу шынкъартла этдиле. Шынкъартны Юхан бла Август кёрюрге деб умут этген эдиле. Алай болгъаны ючюн, чабакъчыла суу джагъадан узакъ кетгендиле, отну кёрмегендиле, алай а аланы къутхарлыкъларына ышана эдиле.

Эртденбласында аланы излерге самолётла учдула, алай болгъаны ючюн тубан джукъ кёрюрге къоймады. Алай бла беш кюн кетди.

Алтынчы кюнюнде лётчик бузда адамланы кёрдю, олсагъатдан ледоколну капитанына радио бла билдирди. Мычымай, Юхан бла Августну ледоколгъа алгъандыла.

Колхозгъа къайтхандан сора, чабакъчыла лётчик бла ледоколну капитанына алгъыш этиб письмо джазгъандыла. Конвертни джабыштыра туруб, Юхан: „Саулай къралыбыз да сау болсун,“—деб кычыргъанды.

Сёзле: *Рига, залив, тюленле, джоллары, болгъанды, олсагъатдан, конверт.*

П Л А Н

1. Март. Бузда тюленле.
2. Юхан бла Август тюлен ууда.
3. Самолёт бла ледокол Юхан бла Августну излейдиле.
4. Юхан бла Август лётчикле бла капитанлагъа алгъыш этедиле.

РАВИ БЛА ШАШИ

(Баруздинден.)

Теплоход „Ставрополь“ Индиядан Совет сабийлеге саугъагъа берилген эки пил баланы бизни къралыбызгъа келтирген эди.

Мен самолётха олтурдум. Алты сагъатдан Одессада болдум. Пил балаланы бирине 15 ай болгъан эди, аты Рави (Кюн) эди, бирине да онбир ай болгъан эди, аны аты Шаши (Ай) эди, Мен келгенимде ала Одессаны зоопаркында эдиле. Ала олсагъатда эртден азыкъ ашаб тура эдиле. Ашлары уа пиринч баста, шекер тростник, бичен.

Эртден ушхуурдан сора Рави ойнаб башлады: ол узун бурну бла (хоботу бла) биченден мулхарланы кесини сыртына ата эди.

Шаши шохайына эс бериб къарай эди. Ол Равиден джашды, ол себебден бурну бла аныча ойнай билмейди. Мен аланы ойнагъанларына кюлдюм.

Рави бла Шаши орусча айырмайдыла, алай болгъаны ючюн ала бла сѣлешсенг, аны бек сюедиле. Акъырын, сабыр сѣлешсенг, ала олсагъатдан шош боладыла, тынгылагъанча кѣрюнедиле.

Бизге, Совет Союзгъа, келгинчи Рави бла Шаши бир-бирлерин танымай эдиле. Ала Индияда башха джерледе туугъандыла. Бирге джолоучу болгъанларында, зоопаркда да бирге тургъанларында, шохайла болгъандыла. Шаши Равини къатындан кетмейди, Равини айландырыргъа тебретселе, Шаши аны ызындан кеси кетиб къалады. Рави узун бурнун Шашини сыртына салады, аны сылаб эркелетеди.

Пиллени орунларыны къатында адамла кюн сайын басынганлай турадыла. Уллула сабийле да сау сагъатланы алагъа къарайдыла, аланы гитчеликлерине, оюнчулукъларына, кеслерин сабийлеча джюрютгенлерине, сейирсиниб, къарайдыла.

Сѣзле: *теплоход „Ставрополь“, Индия, Одесса, зоопарк, шекер тростник, Совет Союз.*

П Л А Н

1. „Ставрополь“ деген кемеде бизге пил балала келдиле.
2. Равиге (Кюннге) эм да Шашиге (Айгъа) ненча ай болгъанды?
3. Пилчикле не зат ашайдыла?
4. Рави къалай ойнайды?
5. Пил балаланы шохлукълары.
6. Уллула бла сабийле пил орунну къатында.

МАЙМУЛЛА

(Сабий календардан.)

Бир джолда бир Индиялы сатыучу пальманы салкъынында солургъа олтургъанды. Аны четенинде сатаргъа элтген къызыл бѣркчюклерини болгъанды. Аллай бѣркчюк аны кесини башында да болгъанды. Олтураолтура тургъанды да таяннганды. Ариу татлы аязчыкъ къагъаргъа къалгъанды да, сатыучу къалкъыгъанды.

Маймулла терекледен тюшюб келгендиле, бирери

бирер бёркчюкню башларына кьаблагъандыла да тереклеге ёрлегендиле. Сора башында ойнаб башлагъандыла, дауур-сююр этгендиле.

Сатыучу аланы дауурларына уянганды, четенине кьараса, бёркчюклери джокъ, кьайры тас болдула деб сейир болгъанды. Башын кёлтюрюб кьараса, бёркчюкле маймулланы башларында тура. Ол не кюрешсе да, бёркчюклени кьайтармагъандыла. Сора ачыуланыб, башында бёркчюкню джерге быргъай: „Бу джангыз бёрк бла не этерикме, бу да сизни болсун“,—дегенди.

Сатыучуну алай этгенин кёргенлей, маймулла барысы да башларында бёркчюклерин сермеб алыб, энишге быргъагъандыла. Сатыучу бёркчюклени четенине джыйгъанды, кьууана-кьууана джолуна кетгенди да кьалгъанды.

П Л А Н

1. Индиялы сатыучуну солугъаны.
2. Сатыучу джукълагъанында маймулла не этдиле?
3. Сатыучу кьалай этгенди?
4. Маймулла сатыучугъа бёркчюклени нек кьайтаргъандыла?

ХАУАДА СЕРМЕШИУ

(Чистовскийден.)

Джарыкъ, чууакъ кёкде эки уллу кьанатлы уча эдиле. Аланы бири кьуш, бири да турна болгъанын таныдым. Ала бир бирлери бла ойнагъан этедиле деб, адамны кёлюне алай келирге боллукъ эди. Мен иги сынаб кьарагъанымда, кьуш турнадан мийикде болургъа, анга чабаргъа дыгалас этгенин ангыладым. Турна да бир джанына джанлаб, кьушдан башына чыгъа эди. Алай бла, басхычладан чыгъа баргъанча, ёргеден ёрге чыгъа бара эдиле.

Кьуш башындан энишге атылды. Турна, бир джанына дженгил джанлаб, кьушну огъары джанына тюшдю. Кьуш энтда, огъары джанына чыгъыб, башындан атылды. Алай болса да муратына джеталмады. Тамам хауа кьазауат болду.

Экиси да кёкде кёб тегерек айландыла. Сора арыгъан турна кесин джерге атды. Ол джерде джау бла тюбеширге хазырланды. Къуш турнагъа мыллыгын атды, ол да бойнун узатыб, къанатларын кериб, кесин джаугъа атды. Аны алай кёргенинде, къуш джунчуду, сора дженгил огъуна къачды, хауагъа кёлтюрюлюб, сыртдан аууа кетди.

Турна уа, тентирей, башын ёрге таукел тутуб, сермешиуден сора солуй эди. Солугъандан сора ол да кёкге кёлтюрюле башлады.

Сёзле: *чууакъ, мийик, дыгалас.*

П Л А Н

1. Турнагъа чабыуул этер ючюн, къуш къалай эте эди?
2. Турна кесин хауада къалай къоруй эди?
3. Ол джерде джашауун къалай къоруду?
4. Къанатлыла сермешиуден сора.

КЪАРА ДЖАМЧЫ

Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнлеринде талай ыйыкъны кече кюн да фашистле бла кюрешген Къасайланы Осман джети солдаты бла немецле алгъан джерде къуршаланыб къалгъанды. Ол алайда джаула бла къалай кюреширге керек болгъанын джёнгерлерине ангылатханды.

Партизанла Могилёв областда Сипайлов чегетни табха санаб, штабларын алайгъа орнатхандыла. Ала Османны башчылыгъы бла джауланы джолларын кесиб, ёлтюрюб, сауутларын сыйырыб тебregenдиле. Аланы батырлыкълары, джигитликлери башха районлагъа да джайылгъанды. Санлары кёб бола, сауут кючлери да кюнден кюннге ёсюб башлагъанды.

Пленнге тюшген партизанланы немецле туююб, инджитиб, сора аланы асаргъа асмакъ ишлегенлерин эшитиб, Осман аланы къутхарыр къайгъыгъа киргенди.

Ол тюрмени темир терезелерин эгеу бла эгеб (тутмакъланы бирем бирем кесини къара джамчысына секиртиб къутхаргъанды. Асмакъдан къутулгъан партизанла, бир-бири алларына чаба, Османны да ортагъа алыб, аны эслилигине, батырлыгъына сейирсине, къарангы чегетге кириб кетгендиле.

Этген джигитликлери ючюн Къасайланы Османнга Совет Союзну джигити деген сыйлы ат берилгенди. Туугъан эли Хурзукда школну атына эм да Учкуланда совхозну атына да Османны аты аталгъанды.

Сёзле: *Уллу Ата джурт къазауат, Могилёв область, Сипайлов, район, штаб, плен, сейирсине.*

П Л А Н

1. Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнлеринде Къасайланы Осман къалайда къалгъанды?
2. Партизанла штабларын къайда орналдыла?
3. Партизанланы джаула бла кюрешиулери.
4. Асмакъгъа буюрулгъан партизанла къалай къутдула?
5. Партизанла неге сейирсиндиле?
6. Этген джигитликлери ючюн Къасайланы Османнга не сыйла берилгендиле?

ПИЛ КЪУТХАРДЫ

Индияда пилле ишлеген этедиле. Бир индуслу пилге миниб чегетни бара эди. Ол пилге отунла джюклеб бара эди. Билмей тургъанлай, бара тургъан джеринде пил тохтаб, къулакъларын къалтыратыб тегерегине къарай, сескеклениб башлагъанды. Сора ол хамхотун кёлтюрюб къычыргъанды.

Иеси, тегерегине къараб, джукъ кёрмегенди да, пилге ачууланыб, къулакъларына чыбыкъ бла ургъанды. Пил а орнундан тебмей, хамхотун ары бери айландыргъанды. Сора сагъайыб тохтагъанды.

Билмей тургъанлай, кёкенледен бир мазаллы къаблан юслерине чынгагъанды. Ол пилни артындан джегиб юсюне минерге умут этгенди, алай а ол отунлагъа тийгенди да артына чартлагъанды. Пилни сыртына дагъы да минерге умут этгенди. Олсагъатдан пил ызына айланыб, узун бурну бла къабланни белинден буугъанды, сора ёрге кёлтюрюб, джерге ургъанды, базыкъ аякълары бла теблеб ёлтюргенди.

Иеси асыры бек къууаннгандан азыгъын да пилге ашатханды.

Сёзле: *Индия, индуслу, сескеклениб, сагъайыб.*

П Л А Н

1. Индусла пиллени неге джаратадыла?
2. Четгни келе, пил нек тохтаб кьалгьанды?
3. Иеси пилге нек ачыуланганды?
4. Къаблан бла пилни кюрешгенлери.
5. Иеси пилге не ючюн разы болду?

БИРИНЧИ КОСМОНАВТ

1961-чи джыл, апрельни онекисинде, эртденбла тогъуз сагъат джети минутда „Восток“ деген космос кеме ичинде да адамы бла космосха чыкьгьанды, сора Джерни тегерегине айланыб, бизни багъалы Ата джуртубузгъа сау-эсен келиб тюшгенди.

Онекинчи апрельде адам улу дунягъа джангыдан туугъанча болду. Джер юсюне адам кьуралгъанлы, быллай сейирлик иш болмагъанды. Бизни артыкъсыз да бек кьууандыргъан неди десенг, космосха биринчи учхан совет адамды, ол Юрий Алексеевич Гагаринди.

Энди ишчи класс, эллиле, бютеу совет халкъ саулай дуняны аллында илму бла техникада ёмюрде болмагъан хорламланы кёрюздюле. Бизни кьралыбыз кьралланы барын озуб, космосха джолну аладан алгъа салды.

Биз джетишимлерибизни кьзауатха деб этмейбиз, халкъланы рахатлыкълары ючюн хайырландырабыз. Бизни Ата джуртубузну бу сейирлик хорламы совет адамланы коммунизмни ишлеуде джангы джетишимлеге учундурады.

Сёзле: космос, космонавт, джетишимлерибиз.

П Л А Н

1. Бу хапаргъа „Биринчи космонавт“ деб нек аталгъанды?
2. 1961-чи джылда 12-чи апрелде кьаллай иш болгъанды?
3. Илмуда, техникада джетишимлерибизни неге хайырландырабыз?
4. Бизни хорламларыбыз совет адамланы неге учундурады?

АРИУ ТЮЛКЮ

(Кононовдан.)

Ленин уугъа айланыргъа бек суйгѣндн. Уугъа уа кѣб бармай эди. Барыргъа заманы джокъ эди.

Ленин ауругъанындан иги болуб, солугъан заманда, нѣгерлери аны тюлкю уугъа чыгъарыргъа оноу этдиле. Ол кыш ариу, сууукъ кюнлени биринде эди.

Чегетни тѣгерегинде тюлкюню уясы болгъан джерлеге кызыл байракъчыкъла чанчдыла. Сора уучула бары да кеслерини орунларында тохтадыла. Владимир Ильич да бир нарат терекни джанына турду.

Къайдан эсе да ит юрген таууш чыкъды, сора узакъда шок атылгъан таууш да чыкъды. Ленин къолунда шкогу бла сюелиб тура эди. Тюлкюню чегетни бир кыйырына къуугъанлары белгили эди. Ленини башы бла бир къанатлы учуб келиб, бутакъгъа джете, къарны къуйду. Огъартын тѣгерек айлана, къар бурчакъла акъдыла.

Чегет бек ариу шыкъыртсыз эди.

Джукъ да билмей тургъанлай, бир нызы терекни

джанында тюлкю кѣрюндю. Ол тѣрт джанына къарады, сора, хауаны ийисгей болур эди, бойнун узатды. Аны тюгю узун джумушакъ эди. Артыкъсыз да узун къуйругъу ариу эди. Тюлкю къуйругъун кымылдатхан заманда ол кюнде, сары джилтинлеча, джылтырай эди.

Тюлкю Владимир Ильични кѣрмеди. Олсагъатдан тюлкю аллына секирди да тохтады. Адамланы ызларынын сезиб тынгылады. Къуйругъун кымылдата, тѣгерек къара кѣзлери бла узакъгъа къайгъылы къарады, бир кесекден бир джанына ташайыб кетди.

Къарт уучу, не эсе да айта, Ленинге ачулана, чабыб келе эди.

— Владимир Ильич! Къатыгъызда тура эди да, нек атмадыгъыз?

Ленин ышара джууаб этди:

— Джазыкъсындым, ол бир да бир ариу эди.

Сѣзле: *хауаны ийисгей, эшитилди.*

П Л А Н

1. Ленин нени суйюучен эди?
2. Аны тенглери не оноу этдиле?
3. Ууну къалай этиб башладыла?
4. Ит юрген, шок атылгъан тауушла.
5. Ленин тюлкюню кѣргени, атмагъаны.
6. Къарт уучу бла Ленинни сѣлешгенлери.

Э терге. Берилген план бла хапарны аууздан айтыгъыз. Бу хапардан не магъана чыгъаргъа боллугъун айыргъыз.

БѢРЮЛЕ БАЛАЛАРЫН КЪАЛАЙ ЮРЕТЕДИЛЕ

(Л. Толстойдан.)

Джолда кетиб баргъанлайыма, ызымдан бир кычыргъан таууш эшитдим. Ол а бир сюрюучю джашчыкъ. Чабыб келе тургъанлай, кѣолу бла ол нени эсе да кѣргюзе эди.

Мен ызыма айланыб къарадым: эки бѣрюню чабыб баргъанларын кѣрдюм. Бири мазаллы бѣрю, бири уа джаш бѣрючюк. Джаш бѣрючюк сыртында бир кѣозуну элте эди, ол тюшюб кетмез ючюн, аягъындан тишлери бла тутхан эди. Уллу бѣрю аны ызындан бара эди.

Къарт бѣрю итлени халкъны да кѣргенинде, джаш бѣрюню ызындан джетиб, андан кѣозуну алыб, кесини сыртына атды, сора экиси да дженгил огъуна туурадан ташайдыла.

Ол заманда джашчыкъ ишни къалай болгъанын айтды:

— Билмей тургъанлай, джардан уллу бѣрю чартлаб чыкъды, кѣозуну тутуб къачды. Аны аллына джаш бѣрючюк чабыб чыкъды. Къарт бѣрю кѣозуну анга берди, сора экиси да къачыб тебретдиле.

Алай а кѣоркъуу джетгенинде, къарт бѣрю юретгенинни кѣюуб, кѣозуну кеси алгъанды.

П Л А Н

1. Сюрюучю джашчыкъ неге хахай этгенди?
2. Къарт бѣрю кѣозуну джаш бѣрюге нек бергенди?
3. Артда джаш бѣрюден кѣозуну нек сыйыргъанды?

Этерге. Бу хапаргъа ушаш зат кѳрген эсегиз не да эшитген эсегиз, аны джарашдырыб айтыгъыз.

ЛЕНИННИ ЭМЕН ТЕРЕГИ

Разлив деген кѳл Ленинграддан узакъда тюлдю. 1917-чи джылда Ленин былайда, кесин джаулагъа тутурмаз ючюн, джашыныб тургъанды.

Бир джолда Ленин терек бачхада бир дауурла эшитгенди. Ол а юнню иеси Николай Александрович джашларына урушады. Николай Александрович джашлары Серѳжа, Коля, эмда Толя июлда бир джаш эмен терекчикни къазыб келтиргендиле да, аны кѳгет бачхаларына салыргъа умут этгендиле. Июлда уа ол битерик тюлдю деб, аталары аны ючюн урушханды.

„Кѳрюрге керекди, мен да болушайым“,—дегенди Ленин. Сора Владимир Ильич оноу этгенди. Чегетде эмен терекчик битген джерден топракъ келтиргенди. Уручукъ этиб, топракъны анга къуйгъандыла. Чегетде ѳсгенича, терекчикни къыбылагъа айланган джанын былайда да къыбылагъа айландыргъандыла.

Эмен терекчик тамырланганды. Энди ол мазаллы терек болгъанды. Уллу Ленинге ол бюгюн памятник болгъанча, прудну бойнунда кѳгериб чайкъалады.

С ѳз ле: памятник, пруд, Разлив, Ленинград.

П Л А Н

1. Ленин 1917 джылда Разливде нек тургъанды?
2. Николай Александрович джашларына нек урушханды?
3. Терекни орналтыргъа Ленин алагъа къалай болушханды?

ЮЙ БОМБАНЫ ЮСЮНДЕ

(„Известия“, 1966 дж.)

Бу иш Молдавияда Тирасполь деген шахарда болгъанды. Къонакъ юй ишленник джерде бир эски юйчюк болгъанды. Бульдозерист Салыкин ол юйчюкню

бульдозер бла чачаргъа башлагъанды. Сора алайгъа уллайгъан бир эркиши келгенди да айтханды: „Былай-да бомба барды, сакъ бол“,—дегенди.

Алайгъа сапёрланы келтиргендиле. Ала юйню тюрбюнде атылмай къалгъан тонна бла джарым тартхан бир бомба табхандыла. Бомба 15 метр теренликде болгъанды.

Бомбаны хапары былайды: 1941-чи джыл къачда джаулары самолётлары ол джерледе къызыу чабыуулла этген заманда, бир бомба келиб юйню башындан тийгенди, юйню ичи бла ётюрб, джерге терен киргенди, алай а атылмагъанды. Юйню иеси Савченко, бомбаны къыяуу болур, атыллыкъ болмаз деб умут этгенди да къойгъанды. Андан сора Савченко ол юйде 15 джылдан артыкъ джашагъанды.

Алайда къонакъ юй ишленирге керек болгъанында, Савченкогъа джангы ишленген юйлени биринде квартер бергендиле да, ол ары кёчгенди.

Юйню чачаргъа тебрегенлерин кёргенинде, бомба Савченкону эсине тюршгенди. Сора ол баргъанды да аны хапарын бульдозеристге айтханды.

Сапёрла бомбаны шахардан тышына чыгъарыб атылтхандыла.

Сёзле: Молдавия, Тирасполь, бульдозерист, Салыкин, уллайгъан, сапёр, ремонт, квартира, Савченко.

П Л А Н

1. Бульдозерист Салыкин, не эте тургъанды?
2. Савченко анга не айтханды?
3. Бомбаны хапары къалайды?
4. Сапёрла бомба бла не этедиле?

ДЖУКЪЛАМАГЪАН АДАМ

(„Ленини байрагъы“, 1935 дж.).

Югославияда Благай деген элде Франьо Микулич деб бир джаш джашайды. Анга 29 джыл болгъанды. Бу джаш чыртда джукъламай тургъанлы 22 джыл болады.

Дагъыда Микулични юсюнде эки тамаша заты барды. Биринчиси, ол ёмюрюнде джукъну унутмайды; экинчиси, не кыйын эсебни да, къагъытха джазмай, азбарлай чыгъарыб къояды.

1942 джылда Микулич 7 джыл болгъан джашчыкъ эди. Бир кюн арбазда ойнай тургъанлай, къатында граната атылгъанды. Бек къоркъуб, джашчыкъ юйге къачханды. Сора ол кече тангнга дери кёз кысмай чыкъгъанды. Андан беричи кёзюне чырт джукъу кирмейди, джукъламайды. Врачла уа не бек тинтиб кюрешселе да аны саулугъунда бир мусхамлыкъ табмайддыла. Кыйналмай башланган школну бошагъанды, андан сора ишге джарашханды.

— Заман къарыуун сынады,— дейди Франьо,— андан беричи 22 джылны ичинде джукъламай туругъа юренгенме. Саулугъум аламатды. Чыртда табсызлыкъ сынамайма десем, ётюрюк айтырма. Хар ким джукълагъан заманда орунда уяу тургъан алай тынч тюлдю. Джай кёзюде маннга таб болады. Юйдегилени тынчлыкъларын бузмайым деб, тышына таза хауада айланама. Бираздан дагъы да ишими кёолгъа алама. Алкын мени арыгъан-талгъан дегенден хапарым джокъду.

Аскер къуллукъда айырма аскерчилени бири болгъанды. Бир табсызлыгъы: аскерчилени джукъларгъа джатхан заманлары эди. Сора аскер тамадагъа джукъусузлугъуну хапарын айтмай болмагъанды. Тамада анга кюн сайын кечеги къараууллукъгъа барыб туругъа эркинлик бергенди...

Бу сейир адам оюм этерге да кючлюдю. Аскерден къайтханлы джети джыл озса да, кесини взводундагъы аскерчилени шкочларыны номерлерине дери азбар биледи. Алты тарихден къуралгъан санланы талай секундха керелеб къояргъа болады...

Сёзле: Югославия, Благой эл, Франьо Микулич, граната, мусхамлыкъ, взвод, секундха.

П Л А Н

1. Сабий заманында Микуличге не болгъан эди?
2. Микулич кесини юсюнден не айтады?
3. Микулични аскерде къуллукъ этген кёзюю.

Этерге. Хапарны джарашдырыб ауздан айтыгъыз.

УЗУНБОУНЛА

(„Ленинни байрагы“, 1966 дж.)

Бирмада Сауэн сууну бойнунда гитче элчиклени кёрюрге боллукъду. Къалгъан элледен аланы хазна башхалыкълары джокъду. Алаша, джайылтмакъ юйчюкле агъач багъаналаны юслеринде сюеледиле. Бу элде джашагъан тиширыулары бирин кёрсенг, „падаунг“ (узунбоюн) миллетли болгъанын, сормагъанлай билиб къоярыкъса.

Ол миллетни тиширыулары сау дуняны тиширыуларындан башха тюрлюдюле: аланы джез тогъайла чырмалгъан боюнларыны узунлугъу 30—40 сантиметрге джетеди! Бу миллетни адетине кёре, тиширыуну бойну не къадар узун болса, ол къадар ол ариугъа, аламатха тергеледи. Ол себебден ала тиширыуну бойнун иш этиб созадыла...

Къызчыкъгъа беш джыл болгъанлай, аны бойнуна кенглиги (джассылыгы) 10 сантиметр болгъан биринчи тогъайны, онбир джылы джетерге уа тёртюнчю тогъайны саладыла. Ол заманга къызчыкъны бойнуну узунлугъу 20 сантиметрге джетеди. Тёртюнчю тогъай не къадар мийик эсе, къыз ол къадар ариугъа саналады...

Тиширыула тогъайланы боюнларындан алмайдыла. Ал кёзюуде тогъайла аланы джунчутадыла. Артда ала тогъайлагъа юренедиле. Тогъайсыз джюрюялмайдыла нек десенг, боюн омураула бир биринден айырылыб, тогъайсыз башларын кёлтюралмай къаладыла.

С ёз л е: *Бирма, Салуэн, падаунг.*

П Л А Н

1. Падаунгла (узунбоюнла) къайда джашайдыла?
2. Тиширыулары боюнларын къалай узун этедиле?
3. Тиширыулары боюнларын не ючюн узун этедиле?

Б Е Р К У Т

Уучу Даулет къар тауланы этегинде элде джашайды. Ол тюлкюлени, бёрюлени аны кибик башха джануарланы тутаргъа беркут деген къушланы юретеди.

Даулетни эм ышангылы нѣгери мазаллы беркутду. Атына да Тут-Эз (Лови-дави) атагъанды. Аны кючлю къанатлары, темир тырнакълары, темир бурну барды.

Бир джолда Даулет атына джер салды, шкогун имбашына атды. Тууар териден этилген къллугъун кълонуна салды, анга беркутну кълондурду, сора тау таба уугъа кетди. Беркутну башын да, кѣзлерин да тери кълпакъ бла джабхан эди.

Дуппурну башындан кълараб, Даулет бир тюлкюню эследи. Ышаннга салыб атды, алай болса да, уралмады. Олсагъатдан башындан кълпакъны тартыб алыб, кълушну ѳрге атды.

Тут—Эз кѣкке чыгъыб, тюлкюню излей, тѣгерек айланды. Сора аны эслеб, кълараб-къларагъынчы къанатларын джыйыб, баш энишге атылды. Шыб деб джетиб, бир аягъы бла тюлкюню сыртындан, бир аягъы бла тюлкюню хамхотундан бууду. Даулет чакътыргъанында, тырнакъларында да тюлкюсю бла, келиб уучуну аллына тюшдю. Сора таууш этиб, кесини юлюшюн изледи. Уучу аны тойдурду, кѣзлерин кълпакъ бла джабды, биягъы къллугъуна кълондурду. Тойгъан кълуш уучуну кълонда чайкъала, баш кълакъды.

Сѣзле: беркут, кълпакъ, кълараб къларагъынчы, баш энишге.

П Л А Н

1. Уучу Даулет кълайда джашайды?
2. Ууда аны эм ышангылы нѣгери кимди?
3. Тюлкюню кълалай тутдула?

Э терге. Былайда берилген суратны аллында эм да артында къллай суратла берирге боллугъун айтыгъыз.

Хапарны Даулетни аты бла джарашдырыб айтыгъыз.

АСЛАН БЛА ИТЧИК

(Болгъан зат, Толстойдан.)

Лондонда адамлагъа джаныуарланы кѣргюзе эдиле. Кѣргюзгенлери ючюн хакъына ачха не да джаныуарлагъа ашаргъа ит, киштик ала эдиле.

Бир адамны къарары келгенди, ачхасы уа болмагъанды. Орамда бир итчикни тутуб келтиргенди да, адамны къараргъа ийгендиле, итчикни уа ашаргъа асланнга атхандыла.

Итчик къуйрукъчугъун да кысыб, клетканы мюйюшюне кысылгъанды. Аслан къатына келиб, ийисгенди. Итчик сыртчыгъындан тюшюб, къуйрукъчугъун булгъагъанды. Аслан аягъы бла аны ары-бери аудургъанды. Итчик секириб къобуб, арт аякъларына сюелгенди: Аслан итчикге къарагъанды, башын ары-бери булгъагъанды, анга тиймегенди.

Иеси асланнга эт атханында, аслан андан бир кесекни итчикге къойгъанды. Аслан джукъларгъа джатханында, итчик да башын аны аягъына салыб джатханды...

Бир джолда бир адам джаныуарлагъа къараргъа келгенди. Ол итчигин таныгъанды да ызына излегенди. Итчикни клеткадан алыргъа умут этгенлеринде, аслан хырылдаб, берирге унамагъанды. Алай бла аслан да, итчик да сәу джылны бир клеткада джашагъандыла. Бир джылдан итчик ёлгенди. Аслан джукъ ашаргъа унамай, итчикни ийисгеб, джалаб тургъанды. Сора итчикни ёлгенин ангылагъанында, Аслан тюгюн чюйре этиб, къуйругъу бла кесин туюб, клетканы кылычларын, полун кемирирге кюрешиб тургъанды. Сора шош болуб, ёлген итчикни къатында джатханды. Итчикни мыллыгын къоратыргъа умут этгендиле, алай болгъаны ючюн аслан кишини къатына къоймагъанды.

Асланнга башха итчикни атыб кёргендиле. Аслан аны олсагъатдан огъуна дуккуллагъанды. Алай бла беш кюн кетгенди. Алтынчы кюнюнде аслан ёлгенди.

Сёзле: джаныуарла, чюйре, гернеуюл, дуккуллагъанды.

П Л А Н

1. Итчик асланнга къалай тюшгенди?
2. Клеткада итчик кесин къалай тутханды?
3. Аслан бла итчикни шохлукълары.
4. Аслан итчикни иесине бермеди.
5. Итчик ёлгенинде, аслан къалай этди?
6. Башха итчикни атханларында уа къалай болду?

Этерге. Берилген план бла аслан бла итчикни хапарын айтыгъыз. Джаныуарланы джашауларындан мынга ушаш хапар биле эсегиз, айтыгъыз.

МОСКВАНЫ КАНАЛЫ

Суу джол эм учуз джолду. Суу джолла Москвадан джаллаб кетедиле: Волга север джаны бла кетеди, Ока кыбыла джаны бла кетеди. Терен болмагъан Москва суу бла (Москва-река) Москвагъа гитче кемечикле келирге бола эдиле. Ол себебден Москваны суу порту темир джолларындан эсе агъачны, нефтни, ташны кыркъ кере аз бере эди. Аны тышында да Москва суу сайдан-сай болуб бара эди: аны сууун ёсюб баргъан уллу сахар кёбден кёб иче эди. Былай бла Москва-Волга каналны ишлерге оноу болду.

Москва суу бла Волганы баш джаныны арасында аланы бир-бирлеринден айыргъан сыртлыкъ барды. Узунлугъу 128 километр болгъан канал бла ол сыртлыкъны джарыб, эки сууну бир-бирине кыошаргъа керек эди. Москва-Волга каналны ишлер ючюн, Беломор каналдан эсе джети кере уллу ишни толтурургъа керек эди.

Канал битди. Сууну кёлтюртюр ючюн, каналда шлюзла ишлендиле. Канал Волгадан башланады. Каналны юсю бла кёпюрле салынгандыла, каналны тюбю бла шосселе ётедиле. Москва суу уллу болду, алгъындан эсе эки метрге кёлтюрюлдю. Ол себебден, уллу кемеле ётерча, Москваны кёпюрлерин да мийик этерге керек болду.

Москваны кыатында Химки деген джерде уллу кёл кыуралды. Былайда суу вокзал ишленди бу вокзалдан кеме бла Каспий тенгизге, Балтик тенгизге, Азов тенгизге эм да Кыара тенгизге барыргъа боллукъду...

Сёзле: Волга, Ока, Москваны суу порту, Москва-Волга канал, Беломор канал; шлюз, шоссе, суу вокзал.

П Л А Н

1. Кыалгъан джоллагъа кёре суу джолну багъалыгъы кыалайды?
2. Москва-сууну кёлтюртюрге нек керек болду?
3. Москва канал кыайдан кыайры тартылгъанды?

4. Канал ишленгенінде, Москва суу кылай болду?
5. Джук ташыуда каналны не магъанасы барды?
6. Каналны кючю бла Москвадан кыайсы тенгизлеге етерге боллукъду?

Этерге. Бу план бла Москва каналны хапарын айтыгъыз.

СОЧИНЕНИЕЛЕГЕ ТЕМАЛА

Устазгъа болушургъа, кёб болмаса да, сочинение джазургъа бир талай тема бериледи.

Мадар болгъанына кёре, темала тынчыракъладан кыйыныракълагъа барадыла. Алай болса да сочинениени тынчлыгъы не да кыйынлыгъы теманы кюру кесинден болмайды. Ол зат темагъа джазыллыкъ ишни уллулугъуна, магъанасына эм да джазылыу формасына кёре боллукъду.

Устаз кесини ишинде былайда берилген темагъа къараб кълмайды. Бизни журтубузда сабийлени сейирсиндирлик, ала сюерик иги ишле кёб боладыла, устаз ала бла хайырланыргъа боллукъду.

Темала:

I. 1) Мен атдан кылай кюркыгъан эдим (ийнекден, текеден, итден). 2) Мен чыпчыкъ уяны кылай табхан эдим. 3) Биринчи кере мен бёрюню (тюлкюню, борсукъну, кирпични) кылай кёрген эдим. 4) Мен атдан (терекден, сенгилчекден) кылай кетген эдим.

II. Мен кылай аджашхан эдим. 2) Шахргъа кылай баргъан эдим. 3) Суу кюбханда болгъан иш. 4) Мен пионер кылай болдум. 5) Бичен джыяргъа мен кылай болушдум. 6. Солдатны юйдегисине бизни болушханыбыз. 7). Биз дарман хансланы кылай джыйгъан эдик. 8) Мен кылай чабакъ тутхан эдим.

III. 1) Мен юню кылай джыяма. 2) Мен сауутланы кылай джууама. 3) Мен анама кылай болушама. 4) Тюймени кылай тигеме. Джамауну кылай салама. 5) Мен атама кылай болушама. 6) Биз колхозгъа кылай болушабыз.

IV. 1) Кыыш, чегет, кыш, бёрюле. 2) Бёрю, сюрюу, сюрюючю. 3) Чегет, тюлкю, уя, ит, уучу. 4) Кече, стауат, бёрю, кырауул. 5) Джаз, сууну башында джукъа буз, сабийле. 6) Джашчыкъ, кырмакъ чы-

быкъ, мазаллы чабакъ. 7) Къыш, боран, кече, сыртда.
8) Джай, чегет, сабийле, нанькъла, джангур.

V. 1) Дерс этиучю джерим. 2) Мени столум къалайдады. Аны юсю не бла джабылыбды? Аны юсюнде не барды, ала къалай салыннгандыла: тетрадла, китабла, мерекеб орун, бояула, пенал?

VI. **Джаныуарлагъа къараучу джерибиз:** 1) Мен къанатлыланы къалай тутхан эдим. 2) Биз джаныуарларыбызгъа къалай къарайбыз.

VII. 1) Эртден зарядканы къалай этеме. 2) Бизни классыбыз колхозгъа къалай болушады. 3) Биз классыбызны къалай джасайбыз. 4) Совет Союзу Джигитлерини юсюнден мен не билеме. 5) Совет аскерчилени джигитликлеринден мен не билеме.

БАШЛАРЫ

ДИКТАНТЛА

1-ЧИ КЛАСС

Методикадан эскертиуле	3
Букварны кёзююнде	9
Айтымны аллында уллу хариф	11
Адамланы атларында, тукъумларында уллу хариф.	11
Джаныуар атлада уллу хариф.	12
Й—У харифле	13

2-ЧИ КЛАСС

(1 классда окъулгъанны къайтарыу.)

Окъулгъанны джангыртыу	14
Энчи атлада уллу хариф	19
Шахарланы эллени атларында уллу харифле . .	20
Затны танытхан сезле	21
Затны иши, этгени	22
Затны агъачы не да ышаны	23
Зынгырдауукъ эм сангырау кысыкъла	25
Г—К харифле	25
Гъ — Къ харифле	25
Д — Т харифле	27
Б — П харифле	28

3-ЧЮ КЛАСС

Окъулгъанны къайтарыу. Энчи атлада уллу хариф	29
Экили кысыкъла	30
Ч—Ш харифле	31

Айтым

Айтымны аягъында точка, кѣлтюртюу, соруу	
белгиле	33
Тизиуде запятой	34
Джумушакъ белги	34

Тилни кесеклери

Атдан окъулгъаннга	35
Иелик болуш (-ны, -ни, -ну, -ню)	35
Бериучю болуш (гъа-ха-ге-нга, -нге)	36
Тамамлаучу болуш (-ны, -ни, -ну, -ню)	36
Орунлаучу болуш (-да, -де)	36
Башлаучу болуш (-дан, -ден)	37
Болушланы барысына да	37
Сыфатдан окъулгъаннга	40
Этимден окъулгъаннга	41
Къош сѣзле	42
3-чю классда окъулгъанны къайтарыу	43

4-ЧЮ КЛАСС

Ат	43
Атланы Аффикс бла джазылыулары	45
-лыкъ (-лукъ, -лик, -люк)	45
-лы (лу -лий -лю)	45
-чу, -чи, -чю (чукъ, -чик, -чюк)	45
-ча, -чы (-чыкъ)	46
-ыу (-уу, -иу, -юу, -у)	46

Этимледен окъулгъаннга

Бусагъат заманда 3-чю бет	50
Келир заманда 1-чи, 2-чи бетле	50
Озгъан заманда 1-чи бет	51
Узакъ озгъан заман	51
-гъан аффиксден сора соруучу — мы аффикс	51
Сѣзлеу	53
Бир тукъум членле	54
Къош айтымла	55
Туура сѣз	57

ИЗЛОЖЕНИЕ

Методикадан эскертиуле 58

2-ЧИ КЛАСС

Къарт къатын	63
Киштик балала	63
Къарт атам	64
Ара кюч бла	64
Бёрю	64
Къыш	65
Сентябрь	65
Мен суугъа къалай кетген эдим	66
Санитар ит	66
Ит сабийни къалай къугхаргъанды	67
Айшатха тенглери болушдула	67
Сохтаны кюню	68
«Атылгъан» (В. В. Чаплина)	68
Къарылгъачла	69
Айюню алдады	69
Тимурчула	70
Эски темир джыйыу	71
Бизни элибиз	71
Кёзлюкю тауукъ	71
Дигиза пил	72

3-ЧЮ КЛАСС

Эки нёгер (<i>Л. Толстойдан</i>)	73
Юч тенг (<i>В. Осеевадан</i>)	73
Тюлкю бла турна	74
Анасыны портфели («Пионерская правда» газетден)	75
Джигит школчу	76
Эсге тюшюрюю (<i>М. Горькийден</i>)	76
Комсомолчу Матросовну джигитлиги	77
Миша Лопатиини джигитлиги	78
Джануарланы шохлукълары (<i>Мантельфейден</i>)	79
Таукел пионер къызчыкъ	80
Алтын тауукъ	80
Мамурачла джуунадыла	81

Джаралы бабуш	82
Тайгада (<i>Соколов-Микитовдан</i>)	82
Пальма («Костер» журналдан)	83
Мени джашым	84
Киров бла сабийле	85

4-ЧЮ КЛАСС

Ленинни сабий заманы	86
Солдат ётмек. (<i>В. Бонч Бруевичден</i>)	87
Чапаев	88
Сау болеун Ата Джуртубуз (<i>Мазурукдан</i>)	89
Рави бла Шаши (<i>Баруздинден</i>)	90
Маймулла (сабий календарьдан)	91
Хауада сермешу (<i>Чистовскийден</i>)	92
Къара джамчы	93
Пил къутхарды	94
Биринчи космонавт	95
Ариу тюкю (<i>Кононовдан</i>)	96
Бёрюле балаларын къалай юретедиле	97
Ленинни эмен тереги	98
Юй бомбаны юсюнде («Известия», 1966 дж.)	98
Джукъламагъан адам	
«Ленинни байрагъы», 1965 дж.)	99
Узунбоюнла («Ленинни байрагъы», 1966 дж.)	101
Беркут	102
Аслан бла итчик (болгъан зат <i>Л. Толстойдан</i>)	103
Москваны каналы	104
Сочинениелеге темала	105

Байрамкулов А. М.

ДИКТАНТЫ И ИЗЛОЖЕНИЯ
На карачаевском языке

(для 1—4-х классов)

Пособие для учителей

*

Редактор *Н. М. Кагиева.*
Тех. редактор *З. Т. Агирбова*
Корректор *Е. Е. Алакаева.*

*

Сдано в набор 25-IV-1968 г.
Подп. к печати 11-IX-1968 г.
Формат $84 \times 108^{1/32}$. Физ. п. л. 3,5.
Усл. п. л. 5,74. Уч.-изд. л. 4,31.
Заказ № 1864. Тираж 400 экз. Цена 12 коп.

*

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного
издательства,
Черкесск, Ленина, 38.
Карачаево-Черкесская областная
типография, г. Черкесск,
Первомайская, 47.

84226

Бегъеы 12 кал.